

könyvek egy témáról

Kapcsolatok és keresztutak*

Még ma is viszonylag keveset tudunk a Balkán-félszigeten élő délszláv népek 19. századi történetéről. Abban, hogy tisztuljon a kép, segítségünkre voltak Ress Imrének, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársának az elmúlt másfél évtizedben megjelent tanulmányai. Közülük a legjobbakat tartalmazza e kötet.

A könyvben közölt tanulmányok a horvátok, a szerbek és a bosnyákok egymáshoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatát tekintik át a 19. században. A tanulmánykötet ennek alapján tagolódik három fő részre. A szerkesztő a kötet elején, számolva a hiányokkal, bevezetésként átfogó, igen hasznos historiográfiai áttekintést iktatott be *A nemzeti legitimáció és a magyarságkép historiográfiai elemei a horvátoknál, a szerbeknél és a bosnyákoknál* címmel (9–27.).

A 19. század eleje a közép-európai népek nemzeti ébredésének a kora volt, amikor egyre erőteljesebben jelentkezett az önálló nemzetállam megteremtésének vágya. 1848 villantotta föl először a horvátok és a szerbek számára a fennálló hatalmi viszonyok átalakításának és a Habsburg Monarchiában elfoglalt pozíciók újrendezésének lehetőségét. Ress Imre megállapítása szerint 1990-ben csupán az a nemzeti dezintegrációs folyamat jutott el végpontjáig, amely 1848-ban elkezdődött. (Ez a megállapítás talán finomítható lenne azzal, hogy időről időre integrációs tendenciák is érvényesültek.) Az önálló (horvát, szerb, bosnyák) nemzet megteremtésének ideológiai alapját a másfél század előtti, szü-

* Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 288 p.

lető nemzeti történetírás szolgáltatta. Tudatosan vállalta a nemzet ébresztését, és ezt úgy látta leghelyesebbnek, ha a konkurens nemzet múltját mindenben deheroizálja, a múltba visszavetítve negatív tulajdonságokkal ruházza fel. Mivel a 19. századi *horvát* nemzetállami törekvések végső soron a középkori magyar–horvát államközösség átalakítására irányultak, ezért kapott a Magyar Királysággal való államközösségben eltöltött időszak mind negatívabb felhangot. Az 1868 utáni horvát történetírás pedig már a horvát–magyar kiegyezést követő ellenséges viszonyt vetítette vissza a horvát–magyar perszónálunió korábbi évszázadaira. S noha a horvát történetírásnak voltak a magyarokkal való viszonyt kedvezőbbnek értékelő irányzatai is, összességében elmondható, hogy a dualizmus egész időszakában a Magyarországgal fennálló államjogi viszony elfogadása vagy elutasítása jelentette azt a választóvonalat, amely mentén a múltbeli együttélést értelmezték. Ezt a történetértékelést még inkább megterhelte Bosznia és Hercegovina 1878-ban bekövetkező okkupációja, ahogy ezt a szerző a bosnyákokról szóló fejezetben részletesen kifejti. Mindazonáltal meg kell említeni, hogy az elmúlt években a horvát történetírásban paradigmaváltás kezdődött; mind több szerző szakít a historizáló felfogással.

A *szerb* történetírás legfőbb jellemzője a szerző véleménye szerint a fenyegetettség érzésének folyamatos hangsúlyozása. Ennek központjában a szerbeken elkövetett folyamatos népiirtás, az úgynevezett genocídium szemlélete megkérdőjelezhetetlen faktum. A szerb történelemértelmezés a kapcsolattörténetet túlnyomórészt a szerb nép elleni folyamatos irtóhadjáratként ábrázolja. Az 1990-es évek szomorú eseményei miatt a szerb társadalom különösen fogékony a nemzeti közgondolkodásban jelen levő idegenellenességet alátámasztó munkákra. A szakmának és a közvéleménynek ez a találkozása elmélyítette a szerb társadalomban élő negatív magyarsággépet.

A *bosnyák* nemzettudat egyik központi alkotóeleme az iszlám. Így a történetíróknak rendkívül nehéz dolguk volt, hogy folyamatosságot teremtsenek a középkori Boszniával. Magyar segítséggel – Kállay Béni és Asbóth János kutatásai alapján – emelték dogmává a bogumilizmust, mint a bosnyák nemzettudat másik sarokkövét. A bosnyák nemzettudat kialakulatlanságát és legitimációs problémáit mutatja, hogy a bosnyákok a 16. századot tartják történelmük legfényesebb korszakának, amikor az oszmán államigazgatásba sok boszniai eredetű tisztségviselő került. Ha végigtekintünk a délszláv népek történeti felfogásán, megállapíthatjuk, hogy történészeik feladata nagyobbrészt nem a múlt feltárása, hanem a jelen politikai célok történelmi legitimációja volt.

A *Horvátok* című fejezet első tanulmánya, amely a *Fiumei követek az 1825–27. évi pozsonyi országgyűlésen. Ljudevit Adamić és Antun Mihanović* (25–61.), Fiume és Magyarország viszonyát vizsgálja a reformkorban. Ress érdekesen írja le, hogy a 19. század első felében a magyar áru-termelő nemesség és Fiume város között érdekközösség alakult ki a bécsi központú birodalmi kormányzat gazdasági célkitűzéseivel szemben, s ez a reformkori országgyűléseken is gyakran megmutatkozott. A magyar mezőgazdasági termékek egyetlen, diszkriminatív vámoktól mentes kapuja az utak hiányában nehezen megközelíthető Fiume volt. Ezért a város a kereskedelmi fejlődést hozó változtatások érdekében már 1790-ben kérte státusának rendezését. Érdekei érvényesítése érdekében ezért fogott össze később a magyar ellenzékkel az országgyűléseken. A kikötőváros követelése az 1825-ben megnyíló országgyűlésen kaptak nagyobb visszhangot, amikor – Fiume kormányzójaként – a Felső Táblán Ürményi Ferenc felkarolta azokat. Ürményi lelkes híve volt Adam Smith gazdasági elképzeléseinek. Ez felfedezhető indítványaiiban is, amelyeknek, mivel nyíltan, a maga nevében nem tehetett, a város követei útján az Alsó Táblán adott hangot. Ott Ljudevit Adamić és Antun Mihanović javasolta egy nemzeti pénzügyi létrehozását, amely hitelekkel segítené a magyar termékek exportját. Ürményi legidőállóbb gondolataként a mezőgazdasági termékek mind nagyobb hányadának feldolgozott formában való kivitelét ajánlotta, és pedig nem csupán az értéktobblet miatt, hanem mert felismerte ebben a belső foglalkoztatásra gyakorolt ösztönző hatást is.

Ress Imre titkosrendőri feljegyzésekből bizonyítja, hogy az ifjú Széchenyi Istvánra nagy hatást gyakoroltak a fiumei tervezetek; közülük többet beépített saját modernizációs elképzeléseibe.

Nagyon jól szemlélteti a szerző, hogy helytelen lenne „haladók” és „konzervatívok” szorosán tömörülő állandó csoportjaira osztani a korabeli fiumei elitet. Valójában sokszor pillanatnyi érdekek döntöttek abban, hogy a különböző körök melyik követelésükhöz kit választanak partnernek. Amíg kereskedelmi kérdésekben a fiumei követek bízást támaszkodhattak a magyar ellenzéki küldöttek támogatására, a magyar hivatalos nyelv kérdésében a kikötőváros nyíltan opponálta a magyar reformerek elképzeléseit. Ez az ellentét vezeti át az olvasót a következő tanulmányhoz, amely az 1848/49-es horvát–magyar viszonyrendszer sokrétűségét vizsgálja. E rész *A magyar–horvát konfliktus összetevői 1848–49-ben* (62–84.).

Horvátország a 19. század első felében súlyos gondokkal küszködött. A legnagyobb problémát területi kiterjedésének mértéke és a Magyar Királysággal való jogi viszonya jelentette. Abban a horvát politikai elit

egységes volt, hogy területi kérdésekben a „három” királyság egyesítése a cél. Eltérés csupán abban mutatkozott, hogy Pestet vagy Bécsot tekintsék szövetségesüknek nemzetállami törekvéseikhez. A kérdés 1848-ban eldőlt, mivel a polgári átalakulást elősegítő áprilisi törvények a Szent István-i államterület egészének állami és törvényhozói egységét kodifikálták, míg a zágrábi tartománygyűlés követeléseinek minimuma a *háromegy királyság* létrehozása volt. Ekkortól a magyar kormánnyal való bármilyen együttműködés már valóban lehetetlen volt a horvát elit számára, mert a szabadságharc győzelme a magyar szupremácia megerősödését eredményezte volna a térségben. Sőt, Zágráb számára Magyarországnak bárminemű – gazdasági, politikai stb. – sikere a tárgyalt időszakban mindvégig elfogadhatatlan volt. A horvátok ugyanis csak gyenge magyar pozíciók esetén vihették sikerre céljaikat. A horvát elképzeléseket nem a katonai vereségek, hanem az 1849-es oktrojált olmützi alkotmány passzusai zúzták szét. Ekkor kezdett tudatosulni a horvátokban, hogy a magyar alkotmány megsemmisülése egyúttal a horvát autonómia végét is jelenti. Ennek ellenére csak a neoabszolutizmussal való szembenállás évei készítették elő a magyarokkal való együttélés újraértékelését.

Erről az időszakról szól a következő tanulmány: *Két emigráns az olasz egyesülés évtizedében: Kossuth és Tkalac* (85–100.). 1861-ben óvatos kapcsolatfelvétel kezdődött az emigráns Magyar Nemzeti Igazgatóság és a bécsi politikából kiábrándult horvát politikusok között. Az tette ezt lehetővé, hogy Kossuth addigra már teljesen más alapokra helyezte nemzetiségpolitikáját, és kész volt elfogadni az önálló Horvátország létét. A horvát politikusok pedig ekkor úgy tekintettek Magyarországra, hogy léte fontos a német befolyással és a schmerlingi centralizációval szemben. Így jutottak el a magyarokkal kötendő reálunió gondolatáig. Ám mind a horvát politika, mind a magyar emigráció csak valamely európai nagyhatalomtól remélhette volna céljai megvalósulását. Emiatt nem tekintik többnek a szerző Kossuth és Tkalac viszonyát két korlátozott súlyú emigráns kapcsolatánál, akik mögött nincs valós erő. A francia császárságnak ugyanis nem állt érdekében a Habsburg Monarchia gyengítése, hiszen a fő ellenségnek Poroszországot tekintették. Ezért az 1867-es kiegyezés után bármely francia támogatással indítandó akció a térség hatalmi viszonyainak megváltoztatására illuzórikussá vált.

Ezt támasztja alá Ress következő tanulmányának a mondanivalója is: *Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés* (101–121.). A kiegyezés alapját valójában a Habsburg-kormányzat érzéketlensége és túlsúlya teremtette meg. Ennek volt köszönhető, hogy a következetesen a Monarchia föderalizálását követelő Nemzeti Párt kisebbségbe került, és 1867-ben a dua-

lizmus ideológiája győzött. Ám az 1867 utáni, kiegyensúlyozottabb horvát–magyar viszony nem lehetett tartós, mert a dualizmus a nagyhorvát álmok végét jelentette. A távlati horvát cél, a horvát–szlavón–dalmát királyság létrehozása összeegyeztethetetlen volt az új berendezkedéssel. Ez előrevetítette, hogy a közös államalakulatnak története folyamán még komoly válságokkal kell majd szembenéznie. Az összecsapás először – szinte természetesen – ideológiai fronton zajlott.

Erről szól a következő cikk, amelynek címe *A nemzeti küldetés magyar és horvát értelmezése: Kállay Béni és Franjo Rački (122–131.)*. Kállay Béni közös pénzügyminiszter, Bosznia és Hercegovina kormányzója a magyarság feladatát abban látta, hogy a nyugati államfejlődés elemeit közvetítse az Oszmán Birodalom fennhatósága alól felszabaduló balkáni országokhoz. Bízott benne, hogy az új államok felismerik a nyugati civilizáció pozitív jellemzőit, főképpen az egyéni és a kisközöségi szabadságok jelenlétét, és emiatt el fogják utasítani az autokratikus orosz berendezkedést. Kállay lényegében először mutatta be alaposan a katolikus és az ortodox világ közti szakadást. Az ő elméletét fejlesztette tovább utóbb Bibó István és Szűcs Jenő. Franjo Rački, utóbb a Jugoszláv Akadémia elnöke viszont alapjaiban vonta kétségbe Kállay állításait. Ő a *keresztény egyházban* látta a fejlődés katalizátorát, amelyet a szkizma ellenére egységesnek tekintett, mert csak így kezelhette egységként a délszláv nemzeteket. A feloldhatatlan ellentétet végső soron az okozta, hogy a horvát történész Kállaynak a magyarság kultúrmissziójára tett utalásait a balkáni magyar fennhatóság előkészítésének tekintette, ez pedig keresztelte a horvát politikának a délszláv egységállam létrehozására irányuló terveit. E törekvésében azonban a horvát értelmiség már nem csupán a magyarokkal, de az ekkor megszülető és nagyra törő álmokat dédelgető Szerb Fejedelemséggel is szembekerült.

Szerbia több évszázados török hódítás után a 19. század elején nyerte vissza részleges függetlenségét. Nyugaton tanult értelmisége hamar elsajátította a modern nemzetállami eszméket, amelyek szervesen összekapcsolhatók voltak az ortodox egyház által fenntartott középkori Nagy-Szerbia gondolatával. Ennek az eszmei szimbiózisnak köszönhetően a szerb politika legfontosabb célkitűzése a szerb lakosságú területek egyetlen nemzettestben való egyesítése lett. Erről a kötet következő nagy fejezete ad átfogó képet: *Ilija Garašanin magyarpolitikájának nemzetközi háttere (135–163.)*. Ilija Garašanin volt az a szerb politikus, aki felismerte, hogy a cél elérése lehetetlen nagyhatalmi támogatás nélkül. Garašanin legnagyobb problémáját azonban nem a nagyhatalmak vagy a magyarok, hanem furcsa módon a magyarországi szerbek okozták. Korántsem lehe-

tett ugyanis arra számítani, hogy ők szívesen csatlakoznának egy gazdaságilag elmaradott, a kiszámíthatóságot nélkülöző, az Oszmán Birodalom árnyékában élő nemzetállamhoz. Belgrád számára – a horvátokhoz hasonlóan – azért volt vállalhatatlan a magyar szabadságharc támogatása, mert esetleges sikere esetén egy erős magyar középhatalomtól kellett volna tartani; továbbá ebben az esetben a Karlócán (Karlovac) ekkor kikiáltott Vajdaságnak a szerb nemzetállamba való bekebelezésére nem lett volna lehetőség. Azért támogatta a magyarországi szerb felkelőket pénzzel, mert ezzel kívánta elnyerni a vajdasági szerbek rokonszenvét. Azt is remélte, hogy a kölcsönös sérelmek és atrocitások miatt a magyar és a szerb elit kiegyezésére már nem lesz mód. A horvátokkal való összefogást megakadályozta Bosznia kérdése, amelyet mindkét szláv hatalom a magáénak vallott, történeti, illetve etnikai alapon. Az olmtüzi alkotmány azonban a szerb álmok végét is jelentette. A szerb politika újbóli aktivizálódását majd csak az 1860-as évek nagypolitikai eseményei indukálják, amelyek hatásáról a következő tanulmányban olvashatunk.

Ennek címe: *A magyar liberálisok és a Szerb Fejedelemség az 1860-as években (164–177.)*. 1858-ban Szerbiában dinasztiacsere és politikai paradigmaváltás következett be. A szerb liberálisok által kikényszerített reform a külpolitikában törökellenességet eredményezett. Célja a balkáni török uralom megszüntetése, valamint Bosznia és Hercegovina bekebelezése volt. Ress rámutat: mivel ebben az időszakban a Habsburgok törökbarát politikát folytattak, a szerbek minden, Bécs gyengítését elősegítő kezdeményezést támogattak. Így találtak ideiglenes szövetségest a magyar ellenzékben, amely súlyánál fogva kellően béníthatta a Habsburg-külpolitikát. Pest és Belgrád szövetsége azonban nem lehetett tartós, mert a szerbek csak pillanatnyilag voltak hajlandók lemondani a Vajdaság hovatartozásának a fessegetéséről, cserébe azért, hogy a magyarok révén Bécs aktivitását korlátozzák. A másik oldalon viszont a magyar külpolitika nem vált törökellenessé, a nemzetiségek számára biztosított maximumokkal pedig Pest csupán az orosz expanziós törekvéseket próbálta gyengíteni. Erről szól a kötet következő tanulmánya is: *A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása (1865–1867) (178–192.)*. Ebben a részben található a szerb–magyar viszony legtalálhatóbb értékelése Garašanin tollából, miszerint „Magyarország soha nem lesz Szerbia őszinte szövetségese [...] Szerbia előrehaladása esetén Magyarország soha nem lehet az, ami szeretne lenni. Szerbia célja mindig az legyen, hogy Magyarország számára megnehezítse szándékai megvalósulását.” Mivel a dualista államberendezkedés kizárta a Vajdaság autonómiáját is, a belgrádi elit – Zágrábhoz hasonlóan – kudarc-

ként élte meg a kiegyezést. Ez teremtette meg az alapját a javuló szerb–horvát kapcsolatoknak, ami azonban az egymást keresztező területi igényeik miatt nem lehetett tartós.

A 19. századi szerb eszmevilág megosztottságáról szól Ress következő írása: *A szerb liberalizmus értékvilága* (212–226.). A szerb nemzeti ébredés központja a század elején Magyarországon volt. Az itteni szerb polgárság alapján máshogy képzelte Szerbia létrejöttének állomásait, mint belgrádi nemzettársai. A monarchiában a *nemzeti emancipáció*, a fejedelemségben a *nemzetállam* volt a szerbek kulcsfogalma. A magyarországi szerbek azonban 1867 után már maguk is csak az önálló nemzet megteremtésében látták fennmaradásuk zálogát. Attól tartottak ugyanis, hogy az egyéni szabadságjogok kiterjesztése a szerb emancipáció hajtómotorjának tekintett értelmiség magyar asszimilációját vonja maga után. Így távlati céljuk immár csak a Szerb Fejedelemség által megtestesített nemzetállam megvalósítása lehetett. Ezzel a magyarországi szerbek egy platformra kerültek a fejedelemségben élő liberálisokkal, azzal a különbséggel, hogy a belgrádi értelmiség felfogását áthatotta a szociáldarwinista eszme, miszerint a kifáradt nemzeteknek el kell bukniuk, és az új népeknek – mint a szerb – kell a helyüket és a szerepüket átvenni.

A *bosnyák* nemzetfejlődés nem azonosítható a már megismert szerb és horvát modellel. A legnagyobb különbség az, hogy a bosnyák még nem tekint vissza középkori állammitoszra, önazonosságát vallásából nyeri. Ezáltal viszont a törökellenes védelem résztvevőjének erkölcsi talajára sem helyezkedhet. Így a messianisztikus küldetéstudat is hiányzik érvrendszeréből. Mint Ress bemutatja, egészen a 19. század végéig nem találkozunk a bosnyák nemzetté válás folyamatának külső jegyeivel. A század folyamán csak mint a horvát és a szerb ideológiák egyik ütköző felülete szerepelt különböző tervezetekben. Az 1878-as megszállás után, magyar kormányzati segítséggel igyekeztek (kívülről) patrióta érzelmű, önálló bosnyák identitású értelmiséget nevelni (*Magyarok a közös pénzügyminisztériumban*. 229–242.). Az ötlet Kállay Bénitől, Bosznia és Hercegovina kormányzójától eredt, aki kutatásai során jutott el addig a gondolatig, hogy kulturális támogatással intézményessé tudja tenni a boszniai muzulmánok nemzetté válását. Ezzel a szerb és a horvát törekvéseket kívánta gyengíteni. Tudományos intézeteket, múzeumokat, folyóiratokat hozott létre és támogatott. Nagy gondot fordított új elit hivatalnokréteg kiképzésére, evégett Bécsben bosnyák főiskolai internátust is alapított. Az ő tevékenységét részletezi a következő dolgozat (*Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete*, 243–253.). Kállay a boszniai nemzetet olyan politikai képződményként fogta fel, amelynek multikon-

fesszionális elitjét erős tartományi patriotizmus és a boszniai különállás tudata tartja össze. Ennek fontos elemét képezte a muzulmánosság bogumil–szláv eredetének az eszméje, a középkori kontinuitást igazolható. Ennek érdekében olyan jeles tudósokat bízott meg a középkori Bosznia történetének kutatásával, mint Thallóczy Lajos. Kállay tevékenysége céljai elérése szempontjából sikertelen volt, mert akkor még nem alakult ki bosnyák nemzettudattal felvértezett elit. Ennek okairól is szól az utolsó tanulmány, amely egészen a jelenig vezeti az események magyarázatát (*A bosnyák nemzettudat fejlődése*, 254–272.).

*

A délszláv népeknél a nemzeti identitást döntő mértékben a vallási hovatartozás és a történelmi fejlődés sajátosságai határozták meg. Ez volt a szerb–horvát nemzeti elkülönülés alapja. Ám vallási azonosság esetén az eltérő típusú fejlődés is előléphetett szegregációs tényezővé, mint ez szlovén–horvát vagy szerb–montenegrói viszonylatban történt. A muzulmán etnogenezis 1463-ban vette kezdetét, ám a vallásváltás nem az elit felső csoportjában, hanem a kismemesi rétegekben ment végbe, és nem is a hódítást követően, hanem csak Jajca 1528-ban bekövetkező eleste után. A török korban időről időre újabb muzulmán népcsoportok telepedtek meg Boszniában, átalakítva a terület vallási térképét. Ugyanekkor hódított jelentős teret az ortodoxia is ezen a vidéken, a vlachok tömeges bevándorlásával. A 18. században a szerb kereskedők monopolhelyzetbe jutásával épült ki ezen a vidéken a szerb egyházi szervezet, és terjesztette el azt a gondolatot, miszerint minden föld szerb, ahol szerbek laknak. A ferencesek által életben tartott katolikus vallás követői ugyancsak a 18. század végén kezdtek a kikristályosodó horvát nemzetfelfogás bűvkörébe kerülni, miközben a boszniai muzulmánokat nem érte ilyen külső hatás.

A térség tragédiája abban rejlik, hogy a 19. században megjelenő nemzeteszmék a szociáldarwinista evolucionista és a liberális nacionalista gondolatiság jegyében születtek. A kívülről importált ideológiákat nem lehetett békésen egyeztetni a belső társadalomfejlődéssel. A balkáni nemzetállamokat lehetetlen volt békésen megteremteni egy ennyire tarka etnikumú területen, ahol ráadásul sok esetben nem is létezett közös nyelv mint az identitás kifejezésének központi eleme. A nemzetvé válság folyamatában, Nyugat-Európától eltérően, sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a vallás, valamint a történelmi múlt. Minden nemzet értelmisége a kívülről hozott ideológiák rabságában próbálta kialakítani a számára legkedvezőbb argumentációs bázist, amellyel megindokolhatta a területi

igényeket. A magyarok jogi, a horvátok történeti és a szerbek etnikai érvei olyan nagy földrajzi átfedéseket produkáltak, hogy a térség nemzetállami alapon történő átszabása csak háborúk útján volt lehetséges. Ez az antagonisztikus ellentét torkollt időről időre borzalmas etnikai konfliktusokba, és ez szülte meg a kötet összes tanulmányában tetten érhető koncepciót, amely szerint a mindentől és mindenkitől „félni kell”. Mindegyik szereplő félt az összes többitől, ezért céljai eléréséhez külső hatalmakat próbált megnyerni. Ress ábrázolásában ennek az eredménye az, hogy a Kárpát-medence és a volt Jugoszlávia népeinek történelme igen jelentős részben nem a belső fejlődés, hanem a nagyhatalmak pillanatnyi viszonyának és politikai elképzeléseinek a függvénye.

Megoldást csak a 19. században született romantikus nemzetfelfogással való teljes szakítás hozhatna; annak elismerése, hogy az egyén személyes szabadsága szent és sérthetetlen, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségű és melyik állam területén él. Ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, tüzetesen és hitelt érdemlően meg kell ismernünk a térség történelmi kisiklásának menetét az elmúlt kétszáz évben. Ehhez nyújtanak kapaszkodót Ress Imrének ebben a kötetben összegyűjtött, az olvasót sok mindenre ráébresztő tanulmányai.

Varga Szabolcs

Magyar múlt horvát szemmel*

A könyv bemutatását – némileg rendhagyó módon – a fogyatékoságok felsorolásával kezdem. A lista nem különösebben hosszú, ráadásul tételeiért aligha lehet a szerzőt okolni.

A kötetben nem tüntették fel a kiadás évét. Ez bosszantó, mert még nagyon friss, alig egy éves; de három, öt vagy tizenegy év múlva, ismervé Sokcsevits Dénes munkatempóját, talán magának a szerzőnek is gondot okozhat felidézni, pontosan mikor is jelent meg ez a munkája. Hiányzik a kötetben szereplő rengeteg személyt sorba rendező névmutató, amely megkönnyítené az olvasó helyzetét. Nehezen szokik hozzá az olvasó szemé a felhasznált forrásokat és a forrásként felhasznált irodalmat, illetve szakirodalmat felsoroló fejezet „tagolásához”. Az enyém hozzá sem szokott. A tördelőszerkesztő nem volt a helyzet magaslatán, amikor elren-

* SOKCSEVITS Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Magyar a magyarért Alapítvány, Kapu Könyvek, Budapest, é. n. [2004.] 261 p.

dezte a tekintélyes bibliográfiát. Azt is szerencsésebbnek tartottam volna, ha a nagyszámú illusztráció (64 kép) mellett, vagy – amennyiben ezt az illusztrációhoz kapcsolódó bővebb magyarázat nem teszi lehetővé, valahol az adott oldalon – jegyzetben tüntetik fel, hogy kit, vagy mit ábrázol a kép. Ezek azonban csak apró kellemetlenségek, amelyek mit sem vonnak le a munka értékeiből.

Jóval hosszabb a listája a munka erényeinek, amelyekért már a szerző a „felelős”. Napjainkban egyre fontosabbnak tűnik a nemzetképek és nemzeti sztereotípiák kutatása. Nem mintha korábban nem ismerték volna föl ennek a jelentőségét, ám sok esetben hiányzott a kellő történeti távolság vagy szakmai kompetencia. Esetleg foglalkoztak is vele, de csak érintőleg, vagy kizárólag egy-egy szűkebb tudományterület eszközeinek a felhasználásával. Márpedig a nemzetképek és nemzeti sztereotípiák kutatásához nem elegendő egyetlen tudományág, a történészi mesterség ismerete és alkalmazása, mert legalább ennyire fontos hozzá a szociálpszichológia eszközeink használata. Ez fordítva is igaz: kizárólag szociálpszichológiai módszerekkel sem lehet hiteles nemzetképet felrajzolni. Soksevits Dénes találékonyan ötvözi a két diszciplína eszköztárát, sőt, vizsgálódásaiba bevont egy harmadikat, az irodalomtörténetet is. Mindennek eredménye az ismertetett monográfia, melynek 261 oldalán a magyar–horvát kapcsolatok ezerszáz éves története elevenedik meg, ahogy azt Horvátországban látták és láttatták. A könyv oldalain, kis túlzással, szinte napról napra végig követhetjük a horvát politikai közélet magyarsággképezet formálódását, változásait, majd a 19. század második felére (enyhe kilengések mellett) statikussá válását, amely állapot a Monarchia felbomlásáig tartott.

A szerző előszavának első oldalán udvariasan utal a nagy elődök eredményeinek hasznosítására. Néhány oldallal később pontosítja is, milyen témakörökben születtek ezek az eredmények (politikátörténeti–közjogi, szellemi–kulturális kapcsolatok), és meg is nevezi a szerzőket (sokan közülük, szerencsére, csak annyiban számítanak „elődnek”, hogy életkorukból adódóan korábban kezdtek el foglalkozni a délszláv–magyar kapcsolatokkal). Mindebből kiderül, hogy a szerzőnek a szűken vett nemzetkép-kutatásban úttörő munkát kellett végeznie, hiszen kutatásai fő időszakában (1992–1999) még csak egy-két kisebb–nagyobb tanulmány állt rendelkezésére.

Soksevits három szálon próbálja felgombolyítani a magyarsággkép alakulását. A könyv kétharmadában a megragadható kezdetektől a horvát politikai közélet magyarsággképezet változásait követi, jórészt korabeli publicisztikák és sajtó, valamint a kortársak levelezései alapján.

Ez a megközelítés szokványos, mondhatni klasszikus és szükségszerű. Ám az ilyen jellegű munkák többsége meg is áll ennél. Sokcsevits is ezen a szálon indult el, de olyan alapossággal és olyan rendszerességgel, hogy önmagában ennek a szálnak a végigvitele is elegendő indok lett volna könyve kiadásához. Ő azonban túllépett a klasszikus megközelítésen, és a 19. század első harmadában már szárnyát bontogató horvát történettudomány – tulajdonképpen a 19. század folyamán utóbb keveset változó – magyarságképét is elemzi. Emellett a történelem- és földrajz-könyvekben felbukkanó magyarságképet is megvizsgálta. Ez külön érdeme a munkának, lévén, hogy a tankönyvek meghatározó szerepet játszanak a nemzeti önkép alakításában, és indirekt (olykor direkt) módon a más nemzetről alakítandó képet is döntő mértékben befolyásolják. Sokcsevits eljárása bizonyítja, mennyire nem alaptalan az unalomig ismételt figyelmeztetés a tudósok, különösen a történészek felelősségéről. Hiszen a formálódó horvát történettudomány megteremtői és legnevesebb 19. századi képviselői – Franjo Rački, Tade Smičklas és nyomukban szinte minden történész – már nemcsak saját korukban láttatták negatív szerepben a magyarokat, hanem ezt az ábrázolást a középkor évszázadaira is visszavetítették, amikor pedig modern értelemben vett magyar–horvát nemzeti ellentét nem létezett. Ezzel mintegy eleve elrendeltek, szükségszerűnek tüntették fel a horvát–magyar szembenállást. A múltba visszavetített negatív magyarságkép jelenik meg Šenoa történelmi regényeiben is, aki Rački művei alapján ítélte meg a múltat, és ezt ismertette meg a széles olvasóközönsséggel (203.).

Végül a harmadik szál a dualizmus kori horvát irodalomban megjelenő magyarságkép. (A szerző a dualizmus korára összpontosít ugyan, de a könyv lapjain elszórva szinte a teljes újabb kori horvát irodalom szerepet kap.) Az irodalomtörténeti megközelítés szükségességét Sokcsevits meggyőzően mutatja be: a horvátok dualizmus kori nézeteit a magyarokról a 20. században – a történelemkönyvek mellett – éppen az irodalomoktatás örökítette tovább napjainkig (200.).

Sokcsevits Dénes munkájában sokáig az első megközelítés a kizárólagos; majd a 19. század első felétől megjelenik emellett a második, és végül a harmadik is. Tartalmilag az összkép egyértelműen negatív. A szerző a horvát magyarságkép évszázadok során bekövetkező átalakulásának sommázatát éppen az irodalom magyarságképe kapcsán fogalmazza meg a legmarkánsabban: „A horvát népénekek, a reneszánsz és barokk eposzok és más költemények vagy történetírói munkák többnyire pozitív magyarságképe negatívvá vált: az addigi hős harcostárs, a közös jogokat és alkotmányosságot bátran védelmező magyar alakja az eltérő ér-

dekeket hozó nemzeti törekvésekből kialakuló politikai ellentétek következtében háttérbe szorult....” (199.) A 20. század elejére pedig a korábban több szempontból is követendőnek tartott magyar példából szinte már csak a magyarok lelkes hazafisága maradt meg követendő és elvont pozitívumként.

Ez a változás a történeti-közjogi szálon haladva is jól kimutatható. Az alapjában pozitív magyarságképen az 1790-es országgyűlésen a hivatalos nyelv kérdése körül kipattanó magyar–horvát ellentét kelti az első komolyabb repedéseket, amelyeket utóbb az illírismus térhódítása mélyít el. A korábban is meglévő kettősség a 19. század negyvenes éveire nyilvánvalóbbá válik. Megjelenik a „jó” magyar, akivel lehet együttműködni, mint Széchenyi, és a „rossz” magyar, Kossuth, akitől semmi jó nem várható (35.). A repedések az 1848-as forradalom és szabadságharc idején mélyülnek szakadékká; ekkor sor került a magyar–horvát perszonálunió magalakulása óta első, és remélhetőleg utolsó fegyveres szembenállásra a két nemzet között.

Sokcsevits nem tételez lineárisan romló helyzetet. A Bach-korszak abszolutizmusa ismét barátságos magyarságkép megjelenését eredményezi a horvátság körében. A bensőséges barátság mércéje a kulturális kapcsolatok intenzitása (a szerző a kulturális kapcsolatok élénkségét „a horvát magyarságkép lakmuspapírjának” nevezi). Miközben 1848 előtt Zágrábban alig volt elképzelhető magyar színtársulatok meghívása, addig 1860-ban 34 előadással, óriási sikerrel szerepelt a magyar nemzeti opera és színtársulat (59.). Majd következik a kiegyezés és a kiegyezés kritikája, Khuen-Héderváry kormányzása; végül a horvát–magyar államközösség utolsó évtizede, amikor a teljesen fekete magyarságképen a napi politikai szükségletek eredményeként csak rövid időre jelennek meg világosabb foltok, amelyek nyomtalanul el is tűnnek, mihelyt a megjelenésüket előidéző politikai pillanat elmúlt.

A könyv olvasása közben egyre világosabbá válik, hogy egy népnél egy másik népről alkotott képét egyrészt teljesen racionális okok formálják: mennyire hasznos vagy káros egyik vagy másik pillanatban az adott nép számára a másik nép barátsága, mennyire találnak közös ellenségre, ellenfélre (lásd a Bach-korszakot). Másrészt azonban a nemzetkép formálódásában merőben irracionális mozzanatok is szerepet játszanak, sok esetben meghatározóbbat, vagy legalább annyira fontosat, mint a racionális elemek (például Rački munkái nyomán Šenoa történelmi regényeiben). Ezek a rögzült, beágyazódott sztereotípiák egyes esetekben szintén egykori racionális okok következményei. Mégis elkeserítő látni, hogy egyik-másik sztereotípiát mennyire mélyen beleivó-

dott egy-egy réteg tudatába. Még elkésőbb, hogy e többségükben hamis sztereotípiákat mennyire céltudatosan használták fel és állították napi politikai célok szolgálatába (többek között tömegtámogatás megszerzése végett). A magyarországi millenniumi ünnepek horvát visszhangját bemutató fejezet erre szemléletes példa. Vannak azonban biztató elemek is ugyanebben a fejezetben, nevezetesen, hogy a gazdasági érdek és az emberi kíváncsiság képes színből vagy szívből félretenni az előítéleteket, és a már-már felhívással felérő propaganda ellenére (hogy ne utazzanak Budapestre) horvátok nagy számban látogattak el a magyar fővárosba megtekinteni az ezredéves kiállítást, amelyen négy horvát pavilon volt (127.).

Sokcevičs Dénes könyvében legendákkal számol le és téveszméket osztal el, sok esetben meghökkentve a magyar olvasót. A könyv horvát nyelvű megjelentetése esetén, amit mindenképpen szerencsének tartanék, a horvát olvasó is gyakran kapja majd föl a fejét. Noha a könyv címe *Magyar múlt horvát szemmel*, a szerző bizonyos mértékig a horvát múltat is fel-felvillantja a magyar olvasónak. A 85. oldalon például bemutatja, miként lesz a nemzeti hős Jelačićból a nemzet árulója, legalábbis a horvát jogpárti politikus, Eugen Kvaternik retorikájában.

A szerző egyik legnagyobb erénye törekvése a tárgyilagosságra. Miközben részletesen idézi és sorolja a megalapozott vagy alaptalan magyarelles kijelentéseket és vádakait, a hamis vagy elferdített állítások közül a legjelentősebbeket érvelően cáfolja, mintegy helyre billentve a mérleget. Rámutat például, hogy miközben Zágrábban 1904-ben A. G. Matoš a magyar és a horvát kultúra összehasonlításából a horvátot hozta ki győztesnek, és erre alapozva javasolta, hogy nyissanak Budapesten horvát tanszéket, itt már 10 éve működött ilyen tanszék. S míg a Monarchia felbomlása után Zágrábban megszüntették a magyar tanszéket, Budapesten ez Bajza József haláláig működött (135.). Röviden tisztázza Khuen-Héderváryt is a „horvátfalás” vádjá alól, cáfolva a vele kapcsolatban használt „leggyűlöltebb magyar” jelző létjogosultságát: „...ténykedését nem tarthatjuk annyira károsnak, ahogyan azt a korabeli horvát ellenzék és a horvát közvélemény nagy része látta. Úgy is mondhatnánk, hogy Khuen-Héderváry Horvátországnak sokkal kevesebbet ártott, mint a horvát–magyar kapcsolatoknak.” (207.)

Azt hiszem, törvényszerűen alakult a Sokcevičs leírta módon a horvátok magyarságképe. Ez mindenhol így van, ahol nem két teljesen egyenrangú, azonos lélekszámú, politikai és gazdasági erejű etnikum, nemzet él „közös háztartásban”. Bár a szerző nem helyezi vizsgálódását szélesebb nemzetközi keretbe, skót–angol, ír–angol, horvát–szerb és ma-

gyar–osztrák vonatkozásban a horvátok magyarságképeének alakulásához hasonló görbét rajzolhatnánk föl.

Summa summarum: Sokcsevits Dénes egy fehér lapot próbált teleírni tudományos igényességgel; egy lapot a szomszéd nemzetek magyarságképéről szóló képzeletbeli vastag könyvből, amelyben mindeddig jószereivel a legtöbb lap fehér volt, vagy legfeljebb feléig-harmadáig volt teleírva. Sokcsevits most teleírta ezeket a fehér lapokat, talán ha egy-két széljegyzetnek hagyott helyet rajta. Csak szurkolhatunk azért, hogy a horvátok fehér könyvének is teleírja néhány lapját, és mihamarabb elkészítse könyve ikerpárját: milyen a horvát múlt magyar szemmel?

Hornyák Árpád

A magyar diplomácia déli szomszédságpolitikája az 1920-as években *

Magyarország első világháború és a trianoni békeszerződés utáni nemzetközi helyzete, a Monarchia más utódállamaival kialakuló kapcsolata hosszú-hosszú évek óta a hazai történettudomány kiemelt témája. Vizsgálatát nem könnyíti, hogy szüntelenül heves világszemléleti és politikai érzelmek kavarnak körülötte. Ez a következmények súlyát azóta is vállukon hordozó, kisebbségbe került honfitársaink és a velük kapcsolatban álló vagy egyszerűen együttérző itthoni lakosság részéről érthető – ám a történettudomány számára nem helyettesítheti a tények pontos, tárgyilagos feltárását. A tudásnak erre a szeletére kétféleképpen tekinthetünk: mondhatnók, hogy „a pohár félig üres”, de azt is, hogy „jelentős részben már megtelt”. Igaz, az elpusztult vagy rejtőző akták helyén jó néhány űr tátong. Az érdekelt országok egy részében sokáig az iratok erősen szelektív hozzáférhetősége is korlátozta a kutatást. Jó néhány szerző évtizedes fáradságos munkája nyomán mégis számottevő publikus dokumentumhalmaz gyűlt össze. Színvonalas feldolgozások, az oktatás számára igényes egyetemi szemelvénykötetek is születtek.

Hornyák Árpád kötete többek közt az utóbbi évtizedben végbement kettős változás örvendetes terméke. Az egyik, hogy a szomszédos országok többségében minden akadály ellenére számottevően javultak a le-

* Hornyák Árpád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 2004. 359 p.

véltári kutatás feltételei. A másik, hogy az egyetemi hallgatók és a fiatal oktatók (s egyben kutatók, mint a jelen munka szerzője is), ha kellően ügyesek, a korábbinál sokkal jobban élhetnek a külföldi kutatóutak lehetőségeivel. Hogy ehhez nemcsak tudományos érettség, hanem nyelvtudás és egyéb jártasságok is kellenek, az egyáltalán nem pejoratív megállapítás; a teljesítmény szempontjából egyébként is mellékkörülmény.

A munka hézagpótlónak tekinthető. A magyar–jugoszláv viszony ugyanis, ha általánosabb összefüggésben tárgyaljuk, a kisantanttal tartott kapcsolatok keretébe helyezhető. Ám kicsit is alaposabb vizsgálat szükségképpen nagy eltéréseket mutathat ki a magyar kormányoknak és a kisantant egyes államainak a viszonyában. A különbségek nemcsak térben, hanem időben is megállapíthatók. Egy-egy országgal fenntartott kapcsolatainkban számtalan feszült szituáció, közeledési kísérlet, többé vagy kevésbé éles fordulat következett be. Hornyák Árpád egy meghatározott szomszédállam, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, később Jugoszlávia vonatkozásában viszonylag jól elkülöníthető időszakot (1918–1927) választ, s ennek keretében tárja elének a konkrét folyamatok alakulását, megvilágítva azt is, hogyan tekintett ugyanebben az időszakban magyar kapcsolataira a jugoszláv állam. (Azt is megindokolja, miért beszél Jugoszláviáról, noha ilyen nevű állam hivatalosan 1929-ig nem létezett. A kortársak azonban, többek közt maguk a délszlávok is, felváltva használták a két megnevezést.)

A magyar levéltárak délszláv vonatkozású iratait a kérdéssel alaposabban foglalkozó történéseink nagyrészt eddig is ismerték. Ám amikor kezünkbe kerül a másik fél iratanyaga is, különösen, ha jelentős számú, eddig fel nem tárt, nem publikált dokumentumra is bukkanunk, a két aktahalmaz nem egyszerűen mennyiségileg adódik össze. A nyereség ennél sokkal nagyobb. Választ kapunk számos kérdésre, amelyről addig csak feltevéseket fogalmazhattunk meg. Az akták kiegészítik, értelmezik, pontosítják, helyesbítik egymást. Márpedig Hornyák a *maga gyűjtötte, nagy számú belgrádi és londoni eredetű dokumentum* alapján írta kötetét. A jugoszláv iratok jelentőségét a téma földolgozása szempontjából felesleges hangsúlyozni. Nem véletlenül emeli ezt ki a könyv borítójának fülszövegeiben a téma két kiemelkedő szakembere, Ádám Magda és Romsics Ignác. Az angol iratsomók pedig erre (és nemcsak erre) az időszakra nézve általában véve is nélkülözhetetlenek a diplomáciatörténeti folyamatok értelmezéséhez. Kisebb országokkal, népekkel az utóbbi két évszázadban is sokszor fordult elő, hogy sorsuk szóba került a nagyhatalmak asztalánál, s erről esetenként alig vagy csak késve értesültek; az asztalnál pedig túlnyomórészt ott ültek a brit diplomácia képviselői.

A szerző egyelőre tudatosan arra az időszakra korlátozta kutatásait, amikor a két állam politikai döntései – legalábbis egymás közti kapcsolataikban – még viszonylag szabadon születhettek. Ezt a korszakot 1927. április 5-ével zárja, amikor Bethlen István miniszterelnök Rómában aláírta az olasz–magyar barátsági szerződést. Ettől kezdve – állapítja meg Hornyák – a két ország mindinkább egymással szemben álló nemzetközi tömbökbe tagolódtott be; ebben a koordináta-rendszerben a külső hatások is másképpen jelennek meg.

Amint azt a kérdés megközelítése megkívánja, Hornyák korán indítja a szerb kormány már 1914 augusztusában *tudósokból álló csoportot* alakított, hogy megjelöljék: milyen területekre tartson igényt a remélt győzelem távlatában Szerbia. A bizottság a váltakozó sikerű hadműveletektől függetlenül folyamatosan működött. 1916-tól „nagyobb sebességre kapcsolt”, mivel Szerbia párizsi és londoni diplomatái egyre kedvezőbb lehetőségeket láttak kibontakozni. A Monarchia összeomlásának heteiben pedig az antant regionális parancsnokságainak jóváhagyásával, sőt sugallatára máris megkezdődött a szerb csapatok bevonulása egyes dél-magyarországi területekre.

A szerző újabb részletekkel gazdagítja a *kisantant* portréját, tovább oszlatva az erről a szerződésrendszerrel itt-ott még a szélesebb szakmai közvéleményben (például az iskolai történelemoktatásban) is élő, árnyalatlan képet. Ez utóbbi szerint szilárd francia irányítású tömbről van szó, amely – legalábbis a Magyarországgal kapcsolatos ügyekben – mindig egységes frontként szerepelt. Ezt a képet a legjobb kutatók többször próbálták ennél jóval többszínűvé, valósabbá tenni. Hasztalan igyekeztek; a könnyebben fölfogható, egyszerűsített kép makacsul tartotta magát. Meglehet, Hornyák munkája sem fog halálos csapást mérni rá, de tovább nehezíti a hangoztatását. Bemutatja: a francia diplomácia valóban erősen érdekelt volt abban, hogy ezt a fontos országcsoportot kontinentális külpolitikájának a szolgálatába állítsa. Nem vágyott azonban arra, hogy a három állam olyan szoros szövetséget alakítson ki, amelyet a francia kormánynak fáradságos lépésekkel kell rávennie a neki megfelelő lépésekre vagy bizonyos lépésektől való tartózkodásra. A kisantantállamok a francia támogatót, érdekeik követése során, maguk mögött akarták tudni; ám ismételten – együtt vagy külön-külön – szembeszegültek vele, mihelyt a francia politika – akár csak ideiglenesen is – a maga céljai szolgálatában más külpolitikai konstrukciókat fontolgatott. Heves ellenállásukat váltotta ki például, amikor 1920 tavaszán és nyarán a Quai d’Orsay átmenetileg egyfajta román–magyar–lengyel együttműködés lehetőségét mérlegelte. Hasonló politikai játékok cél-

pontja volt akkoriban az országcsoport Rómában is, amely a román kormányt szerette volna fölvonultatni az övéivel ütköző jugoszláv érdekekkel és az ezeket időnként fölkaroló csehszlovák kormányzattal szemben. Ha ehhez hozzávesszük a kisantantállamok Hornyák által lelkiismeretesen adatolt egymás közti ellentéteit, valamint Nagy-Britannia időnkénti közbelépéseit, megállapíthatjuk, hogy az érdekek végtelenül bonyolult és az idő folyamán át- meg átformálódó hálójáról van szó, amelyben az 1920-as években csak kevés külpolitikai kezdeményezés élt néhány hónapnál tovább.

A szerző az első pillanattól kénytelen túllépni a kétoldalú kapcsolatok történetének keretein. Ebben a neuralgikus térségben *minden lépés egyszerre tucatnyi ország reakcióját eredményezte*. A kötet két főszereplője persze a magyar és a jugoszláv kormányzat. Ám kicsit is kitekintve akár csak a velük közvetlenül érintkező térségbe, kiderül, hogy a párvialdaba mások is jócskán beleszóltak. Még egy-két lépés, és kiviláglik: csak egy hatalmas európai, néha világméretű forgószínpad statisztái, amelynek legfeljebb kis szeletét tudják bejátszani, az egész színpad forgását pedig alig-alig befolyásolhatják. Mindezt Hornyák nem rágja az olvasó szájába, de bemutatja, és ezzel félreérthetlenné teszi.

A kötet első nagy része a kapcsolatok alakulását az *őszirózsás forradalomtól IV. Károly második hazatérési kísérletének a kudarcáig* követi. Ebben a néhány nap híján három évben a környező országok egyik fő törekvése az volt, hogy útját állják a Habsburg-ház visszatérésének a magyar trónra. Nagyrészt ők érték el, hogy a második királypuccs után már ne csak távol tartsák az országtól a királyt, hanem formálisan is megfosszák trónjától az egész dinasztiát. A másik – talán ennél is nyomtatékosabb – igényük az volt, hogy közvetlenül részt vehessenek a magyarországi leszerelés ellenőrzésében. A szerző bemutatja, miért nem járultak hozzá ehhez a nagyhatalmak. Leírásából kiderül, hogy ezek elsősorban nem olykor kényelmetlen kis támogatóik, hanem a maguk valós vagy vélt biztonságát építették. Ezt pedig néha éppen a kisantant-országok túlzott követelései veszélyeztették. Hornyák sok részlettel mutatja be egymás közti ellentéteiket, például a román és a jugoszláv kormányt időnként egymással szembeállító bánati területi problémát. A magyar kormányzat szempontjából ez azt jelentette, hogy bizonyos ellene irányuló akciók mögé nem sikerült felsorakoztatni mindhárom kisantant-kormányzatot.

Természetesen ebben az első részben jelentős súllyal szerepelnek a *béketárgyalásokkal* kapcsolatos iratok és megfontolások. Hornyák Árpád iratai és megállapításai a párizsi béketárgyalások bizonyos eseményeinek

a megvilágításához azzal is hozzájárulnak, hogy mindkét ország esetében föl-fölvillantják a „hátország” (benne a kormányzat és a közvélemény), a tárgyaló delegáció és az antantcsúcsok bonyolult kölcsönhatását. A jugoszláv esetben a kapcsolatokat külön is bonyolította a békeszerződés által Magyarországnak meghagyott, de a háború vége után még évekig délszláv megszállás alatt álló *baranyai területek* ügye, amely csak a két királypuccs közötti hónapokban rendeződött. A szerző ehhez a kérdéshez is fölvonultat érdekes jugoszláv dokumentumokat (105–108.).

A második rész már a Bethlen-korszak kezdetét tárgyalja, kissé suta címmel (*A királypuccsok után*), amely főleg arra utal, mi *nem* olvasható benne. Ebben az 1922–1924 közötti időszakban teremtődtek meg a *kétoldalú kapcsolatok normalizálásának bizonyos feltételei*. Ekkor került napirendre Magyarország felvétele a Népszövetségbe, majd a gazdasági-pénzügyi stabilizációhoz nélkülözhetetlen népszövetségi kölcsön megszerzése. Hornyák hangsúlyozza, hogy több lépés, amelyet a magyar kormánynak ez ügyben meg kellett tennie – például a román és a jugoszláv kormánnyal folytatott hosszas egyeztetés –, „a politikai párbeszéd és a gazdasági közeledés irányába vezetett”. Hangsúlyozza a megoldás kompromisszumos jellegét: Magyarország vállalta, hogy gazdaságát két és fél évre nemzetközi ellenőrzés alá helyezi, a kisantantkormányok pedig – miután megpróbálták megtorpedózni a kölcsönügyet azzal, hogy ellentmond a békeszerződésnek – lemondtak róla, hogy részt vegyenek az ellenőrzésben. A szerző mindkét oldalról származó diplomáciai iratokkal illusztrálja az olasz kormánynak a két országot egyaránt – bár nem egyformán – érintő próbálkozását, hogy Varsóig terjedő befolyási övezetet alakítson ki. Jó lett volna, ha kissé jobban hangsúlyozza, hogy ezek az ambíciók – amelyek a francia politika kelet-közép-európai pozícióit voltak hivatottak kikezdeni – eleve nem álltak arányban az olasz állam reális érdekérvényesítő képességével. Ám igaz, hogy Magyarország és Jugoszlávia szempontjából mégiscsak az ő nagyságrendjüket meghaladó nagyhatalmi kezdeményezésről volt szó, amellyel kénytelen-kelletlen számolniuk kellett. Hornyák itt is jól adagolja jugoszláv archív forrásait, olyan ügyekben iktatva be őket, ahol új ismereteket nyújtanak vagy fontos részletekkel gyarapítják a meglévőket.

A harmadik rész *a két ország közötti enyhülés és megállapodások* igéretes mozzanatait (és ellentmondásait) mutatja be, nagyjából 1922 és 1927 között. Nagyjából, mondom, mert Hornyák kronológiája nem merev. (Ehhez képest túlzottan is takarékoskodik a pontos dátumok föl-tüntetésével, s ezeket olykor a jegyzetekből sem lehet kideríteni, lásd például a 170. oldalhoz tartozó 660-as jegyzetet.) Azt mindenesetre

kitűnően ábrázolja, hogy a gazdasági konszolidációra irányuló erőfeszítései közepette a magyar külpolitika passzívabbá vált, főleg a külkereskedelmi törekvésekre összpontosított (mint azt a budapesti jugoszláv katonai attasé jó szemmel állapította meg hazaküldött jelentésében). Ugyanebben az időszakban a soktényezős játszmában egy időre újabb tényező is megjelent: a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló magyar–szovjet tárgyalássorozat. Ennek is vannak jugoszláv iratokban fölbukkanó belgrádi vonatkozásai, elsősorban közvetve, a szovjet–román viszonyon átszűrve. Ám ismét a külső tényezők óriási szerepét mutatja, hogy a brit munkáspárti kormány lemondása után a magyar–szovjet közeledés megakadt.

Ebben a periódusban számos ügyben érintkeztek és ütköztek a két ország érdekei. Mint Hornyák bemutatja, ugyancsak kattogtak a jugoszláv diplomáciai szolgálat távírógépei a frankhamisítási botrány hónapjaiban; ezt a kisantant-kormányok Magyarország újabb nemzetközi megbélyegzésére akarták fölhasználni, illetve, mint egy belgrádi irat mutatja, arra, hogy megghiúsítsák a magyar kormány által a katonai és pénzügyi ellenőrzés megszüntetésére benyújtott kérés teljesítését.

A szerző számára az egymással „felelő” iratok lehetővé teszik, hogy alaposan bevilágítson a diplomácia működésének vegykonyhájába (ahogy akkor, előtte évezredekén át, és alighanem azóta is funkcionált). Igen tanulságos, hogyan s honnan szerzik be a külképviseltek „többlet-információikat” – meglehetősen hibaszázalékkal. Meghökkenítő, hogyan váltanak néha egy-két napon belül is hangot, aszerint, hol szólalnak meg; mekkora fordulatot tett például Ninčić jugoszláv külügyminiszter 1923 júniusában, egy nappal a Kolossa belgrádi magyar követtel folytatott barátságos hangnemű beszélgetése után elhangzott parlamenti expozéjában. (Fordított példa is fölhozható.)

A magyar külpolitikai tevékenység a „közép-európai Locarno” angol tervének vitatása kapcsán újra fölélénkült. Ezt a magyar kormány értetlenül ellenezte, mivel újabb gátat emelt volna a revízió útjában. Ehelyett kétoldalú magyar–jugoszláv megoldásra törekedett. Mire azonban ez (1927 februárjában) valóban napirendre kerülhetett volna, a jugoszláv habozás láttán a magyar külügy az olasz kapcsolatot helyezte előtérbe: Bethlen miniszterelnök április 5-én Rómában aláírta a magyar–olasz barátsági szerződést. Bár, mint Hornyák megemlíti, ezután is voltak tárgyalási kísérletek, ezzel „megpecsételődött a magyar–jugoszláv közeledés sorsa”. A kétoldalú kapcsolatokban „bő évtizedig említésre méltó kezdeményezés nem történt”. Tegyük hozzá: ami történt – a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés 1940. decemberi aláírása –, arra már

egy másik, erejénél fogva nagy érdekérvényesítő képességű nagyhatalom, Németország közép-európai előretörése jegyében került sor.

*

Nézzük, milyen apparátussal támasztja alá megállapításait a szerző. Noha a jegyzetek megítélése nem mennyiségi kérdés, érdemes rögzíteni: Hornyák három fő részre és harminc alfejezetre tagolt, 259 oldalnyi törzsszövegét négy híján ezer jegyzettel adatolja, illetve magyarázza. Ezek listáját az újvidéki kiadó a könyv végén helyezte el, sajnos tagolatlanul, de mintaszerű pontossággal. Dicsérjük meg érte, mivel tapasztalatból tudom, hogy ehhez nem elég a szerző gondos munkája. A jegyzetek minőségét elsősorban az elsődleges források három nagy köre: a Magyar Országos Levéltár, a belgrádi Arhiv Jugoslavije és a londoni Public Record Office feldolgozott iratanyaga szavatolja. Fiatalabb kutató persze beleütközik abba a körülménybe, hogy a téma kutatása nem vele kezdődött. Harminckét, különböző időszakokban született és lelkiismeretesen felsorolt dokumentum-kiadvány jelzi az elődök, történészek és diplomaták keze munkáját, szinte a tárgyalt kilencéves korszak kezdetétől. Valójában ezt a számot legalább megkétszerezhetjük, mivel esetenként egyetlen cím mögött rangos nemzeti diplomáciai dokumentumsorozatok három-négy vaskos kötete rejtőzik. Tucatnyi memoár követi ezt, zömmel, de nem kizárólag magyar szereplőktől, szemtanúktól. Olyan például, mint Hatvany Lajos *Egy hónap története* című emlékezése, aki jelen volt Károlyi Mihály és Franchet d’Esperey nevezetes 1918. november 7-i belgrádi tárgyalásán. A nagy számú történeti feldolgozásban – mint már a dokumentumok között is – indokoltan fölbukkannak más országok (Románia, Csehszlovákia, Olaszország, Szovjet-Oroszország) egyidejű eseményeit tárgyaló írások, valamint a két ország viszonyán látszólag túlmutató, a bonyolult összefüggés-rendszer miatt mégis nélkülözhetetlen kapcsolattörténeti munkák. A folyóirat-tanulmányok között jó néhányat találunk, amely a maga idején (esetenként évtizedekkel ezelőtt) erős visszhangot keltett a történész szakmában. Hornyák, ha esetenként személyesen már nem ismerhette is szerzőiket, megbecsüli az elődöket, fölhasználja munkáikat, nem feledkezve meg arról, hogy lelkiismeretesen hivatkozzon rájuk. Ám ennél többet is tesz. A jegyzetek előtt helyezte el tízoldalas *Historiográfiai tájékoztatóját*. A doktori értekezéseknek ezt az elengedhetetlen kellékét a szerkesztők és a kiadók publikáláskor rendszerint kimetszik a kéziratból. Ez esetben nem tették, és helyesen jártak el; a kötetek és a szerzők pusztá fölsorolása ezt nem pó-

tolhatta. Többek között általa számíthat a kötet érdeklődésre a huszadik századi délszláv történelem kutatóinak szükségképpen korlátozott körén túl is, és lesz a jövőben megkerülhetetlen publikációvá a szakmában.

A bibliográfiát kézikönyvek, lexikonok, kronológiák felsorolása zárja.

A fiatal szerző első monografikus munkája megérdemli, hogy szóvá tegyem egy hiányosságát: nem elégíti ki azt a kíváncsiságunkat, hogy az általa leírt diplomáciai, nemzetközi politikai csatározásokról a maguk idején mit tudott a két ország közvéleménye. Ezt persze nem könnyű pontosan rekonstruálni, de talán közelebb vihetett volna hozzá, ha egyet-mást fölillant a két ország sajtójának magvasabb reagálásaiból, legalább a kapcsolatok alakulásának néhány csomópontján. Még valami hiányzik: a könyv oldalain fölbukkanó szereplők hatalmas hadseregében némi rendet teremtő névmutató. Ebben azonban a szerző vétlen. A mutató idejében elkészült, a kiadóhoz is eljutott, majd kézen-közön mégis kimaradt.

Harsányi Iván

Hasonló kezdetek – eltérő folytatás*

Gulyás László könyve a történelmi Magyarország területén kialakult két nagyrégió – Felvidék és Délvidék – huszadik századi történetének, etnikai, gazdasági, politikai viszonyainak, tér- és településszerkezetének alakulását mutatja be rendkívüli részletességgel, de mégis (legalábbis a szakember számára) áttekinthetően, jól körülhatárolható koncepció alapján. A könyv óriási adatmennyiséget tár az olvasó elé, de szerkezete világos, a fejezeteket a szerző a térség, illetve a régiókra gyakorolt hatásuk révén sorsdöntő történeti-politikai változások alapján tagolta és osztotta fel. A könyv adatgazdagsága a vállalt feladatból következők: a szerző egyszerre kívánja bemutatni a két – egymástól egyébként nagyon is eltérő vonásokkal rendelkező nagyrégió történeti sorsának, politikai, etnikai, gazdasági, tér- és településszerkezeti változásainak szinte valamennyi fontos jellemzőjét. Egyet kell értenem az előszót író Horváth Gyulával: a történeti magyar régiókról még nem készült eddig egyetlen ilyen alapos és részletes, ennyire jelentős tényanyagot felvonultató újabb kori mű, amiről csak azért nem írhatom, hogy egy kitűnő könyv vaskos kötetét tartja kezében az olvasó, mert sajnos, az olvasást nagyon megnehezítő,

* Dr. GULYÁS László: *Két régió – a Felvidék és a Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt., Pécs, 2005. 233 p.

(az átlagolvasót valósággal elriasztó) mákszemnyi betűkkel nyomtatták, s emiatt vékonyabbra sikeredett. A könyvet 51 ábra gazdagítja (jórészt az etnikai viszonyokat, társadalmi fejlettségi mutatókat – például írástudók aránya, a lakosság iskolai végzettségének változásai – illetve a nemzeti termék, nemzeti jövedelem – mutatókra vonatkoznak). Rendkívül hasznos része a könyvnek a nagyszámú (összesen 28) térkép, amit a szerző ugyan más, a térség történetéről szóló munkákból vett át (mindig a forrás pontos megjelölésével), de nagyon jól illeszkednek a szöveghez.

A szerző hét fejezetben mutatja be a Felvidék és a Délvidék sorsát az Osztrák–Magyar Monarchia korától egészen napjainkig. Jómagam nem véletlenül használom immár másodszer Vajdaság helyett a Délvidék szót. A Vajdaság – Vojvodina – a régió szerb elnevezésének magyar fordítása. Ha a szerb fogalmat használjuk, akkor, ha következetesek akarunk lenni, a másik régió kapcsán a Slovensko, illetve magyar megfelelője, Szlovákia fogalom alkalmazása volna indokolt. Gulyás a könyv első fejezetében jó áttekintést ad az Osztrák–Magyar Monarchia területi és politikai struktúrájáról, nemzetiségi és gazdasági viszonyairól, valamint a Magyar Királyság regionális fejlődéséről, illetve a Felvidék szempontjából fontos cseh és szlovák, valamint a Délvidék későbbi sorsát befolyásoló szerb és horvát nemzeti integrációs folyamat (nemzetté válás) kérdéseinek, politikai viszonyainak alakulásáról. Rendkívül fontosnak tartom az I. fejezet 4.4-es alfejezetét, amely a gazdaság önfejlődéséből fakadó regionalitást vizsgálja a dualista Monarchia idején. Itt jól kirajzolódik a két régió jellege között már a századelőn meglévő különbség.

Gulyás László két magyar szerző régiókra vonatkozó elképzeléseit ismereti részletesen: Tóth Józsefét és Beluszky Pálét. Kettejük közül csak az előbbi kezeli a Délvidéket önálló régióként, míg utóbbi az Alföldnek a kiegyezés utáni modernizáció által leginkább érintett középső és déli részét egyetlen egységként fogja fel. Szerintem, ha kizárólag a modernizációs hatásokat vesszük alapul, Beluszky Pál felosztása elfogadható, azonban, ha a régiókat jellemző más meghatározókat is figyelembe vesszük (az etnikai, kulturális, történeti jellemvonásokat), akkor inkább Tóth Józseffel értek egyet, s a Délvidéket a tőle északabbra fekvő, abszolút magyar többségű középső alföldi területektől elkülönülő régióként foghatjuk fel.

A könyv második fejezete a kisenemzeti széttagoltságához (a trianoni békeszerződéshez) vezető utat tárgyalja meglehetősen részletességgel. A háttérmegállapításra vonatkozó elképzelések közül érdemes kiemelni, hogy míg magyar–szlovák viszonylatban legalább tiszavirág életű megállapodás szintjén (Bartha-Hodža-vonal) létezett az etnikai választóvonalat figyelembe vevő elgondolás, addig az igazságos etnikai alapú határvonal

megállapítására magyar–szerb (jugoszláv) viszonylatban 1918-ban kísérlet sem történt. Végül a Felvidék egésze, annak magyar többségű déli peremével együtt az új csehszlovák állam része lett, míg a Délvidéket kettéosztotta a trianoni államhatár. A régió kisebbik része Magyarországnak maradt, míg nagyobbik részére az új egységes délszláv állam tette rá a kezét. Míg a Felvidéken az 1910-es magyar népszámlálás adatai alapján is kimutatható a szlovák többség, addig a Délvidéken a szerbek, illetve általában a délszlávok (33,5%) aránya nem érte el a magyarokét (35%).

A két világháború között a két, Magyarországtól elválasztott régió sorsa sok mindenben hasonlított egymáshoz. Mind a prágai, mind a belgrádi uralkodó elit a két régió kárára valósította meg gazdasági érdekeit. A Felvidék esetében bonyolította a helyzetet, hogy a terület az egységes csehszlovák nemzetkonceptió kudarca után a cseh és szlovák nemzeti szembenállás terepe lett. A felvidéki magyarság mind a fent említett gazdaságpolitika, mind a cseh–szlovák szembenállás következményeit megérezte, bár meg kell jegyezni, hogy a magyar kisebbség helyzete a két világháború közötti Csehszlovákiában még mindig sokkal jobb volt, mint a rendkívül instabil, diktatúra által is sújtott délszláv államban. A Délvidék ugyan nem volt fő terepe az első Jugoszláviára jellemző szerb–horvát politikai küzdelemnek, de hatásait érezte.

A következő fejezet a térség második világháborús sorsát tárgyalja. A német segítséggel létrejött önálló Szlovákia kapcsán több, érdekes, de helytálló véleményt fogalmaz meg a szerző. Idéz olyan szlovák véleményeket is, melyek szerint a korszak minden hátránya és ellentmondásossága dacára némi pozitív eredményt is hozott a szlovák terület fejlődése szempontjából. A Délvidék sorsával kapcsolatos alfejezet jobbra eddig is ismert adatokat hoz, érdekes azonban a szerzőnek a német tervekben szereplő Prinz Eugen Gaura vonatkozó fejtegetése. Itt kénytelen vagyok egy szubjektív megjegyzést tenni: bármennyire valószerűnek tűnik is a szerző érvelése a németek tervezte balkáni „kisállam” potenciális gazdasági életképességéről, magyar szempontból bizony inkább jobbnak vélem, hogy a hitleri állam ezirányú, sőt valamennyi térségünkre vonatkozó elképzelése meghiúsult.

A könyv következő fejezete a szocialista korszak regionális fejlődését tárgyalja nagy hozzáértéssel és objektivitással. A második világháború vége és az azt közvetlenül követő időszak minkét régió magyar kisebbségét tragikusan érintette. A háború utáni szocialista tervgazdaságos időszak részben modernizációs törekvéseket is hozott. Ebből azonban a Felvidéken inkább csak a szlovákok lakta területek profitáltak. A Vajdaságnak viszont teljes egésze rosszabbul járt a titói időszakban. Nem-

csak a már a két világháború közötti korszakból is ismert „fejőstehén” szerep miatt, hanem azért is, mert a régió etnikai viszonyaiban bekövetkezett változások (a németek elűzése 1944/45-ben és a háború utáni fejletlen balkáni területekről történő szerb kolonizáció) nem csupán a nemzetiségi összetételt változtatta meg, hanem súlyos csapást jelentett a régió gazdasági fejlődésére is. Egyetértek Gulyás Lászlóval abban is, hogy cáfolja azt a legendát, miszerint a titói Vajdaság-tartomány a Kárpát-medencei magyar kisebbségek „legvidámabb barakkja” lett volna.

A könyv két utolsó fejezete az ismertetett régiók nagy mértékben eltérő 1990 utáni sorsát mutatja be. Ekkor sajnos megint a szétesett délszláv állam katasztrofális politikai-gazdasági helyzetbe jutott szerb részében ragadt Délvidék járt rosszabbul az európai uniós taggá vált Szlovákiával szemben. Míg ez utóbbiban a magyarság az elmúlt tizenöt évben, nagy erőfeszítések árán ugyan, de erősítette pozícióit, és nemzeti közösségként való fennmaradására van esély, addig a nagy arányú magyar elvándorlástól (is) sújtott Délvidéknek erre egyre kevesebb lehetősége mutatkozik.

Végül engedtessek meg a recenzensnek – részben személyes okokból, hiszen családjá mind apai, mind anyai ágon a Baja–Zombor–Szabadka-háromszögből származik – egy észrevétel. Bennem, hiányérzetet kelt, hogy nincs a könyvben legalább egy rövid alfejezet a délvidéki régió határon inneni részének 20. századi, ugyancsak röögös útjáról, sorsáról.

Sokcseviťs Dénes

Román–magyar kapcsolattörténet, 1918–1923*

Bármennyire közhelyes is azzal kezdeni egy recenziót, hogy a szerző nehéz fába vágta a fejszét, most mégsem tehetünk mást. Amint azt a Iași Egyetem docense is megfogalmazza a trianoni béke és a magyar–román kapcsolattörténet összefüggéseit tárgyaló munkájához írt bevezetőjében: az együttélés bármely korszakáról legyen szó, nem könnyű a magyar–román kapcsolatokról írni. Lehet, Magyarországon már hamisan csengének az olyan kijelentések, hogy tudományosan nehéz feldolgozni egy témát, amit természetyszerűen *szenvedéllyel* (kiemelés itt és később is tő-

* Lucian LEUȘTEAN: *România, Ungaria și tratatul de la Trianon 1918–1920*. [Románia, Magyarország és a trianoni béke, 1918–1920.] Seria Historia. Polirom, Iași 2002. 237 p.; Uő: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe” 1920–1923*. [Románia és Magyarország az „új Európa” keretében, 1920–1923.] Seria Historia. Polirom, Iași 2003. 270.

lem – E. G.) taglalnak, nehéz kiegyensúlyozottnak lenni, ha *minden* megnyilatkozásnak politikai implikációi vannak, nehéz az igazságot mérlegelni ott, ahol *senki* sem kíváncsi rá, de Leuştean a bevezető megírásakor (igaz, ez már három éve történt) minden bizonnyal legfeljebb határozottabb kontúrokat húzott egy meglévő és virulens problémának, amikor az elszigetelődés kockázatát, az árulónak bélyegeztetés lehetőségét említette. Saját bevallása szerint éppen ebben lelte a kihívást is. Egy sokat tárgyalt, sokat vitatott és végül egy emelkedett narratívába illesztett esemény másféle megközelítését ígéri. Kritikát az elődök felett, legyenek azok nagy tekintélyű történészek vagy éppen nagy tekintélyű aktorok az általa elemzett eseményekben. Annak demonstrálását, hogy lehet nemzeti történelmet írni úgy is, hogy nem hivatkozunk állandóan saját nemzeti érzésünkre vagy a történelem törvényszerűségeire.

Amint azt a címek is jelzi, az első világháború végének sokszor zűrzavaros, és korábban nehezen elképzelhetőnek hitt változásokat hozó időszakának vizsgálatára vállalkozott. Ezen belül is két olyan szomszédos államnak az eseményekben betöltött helyét, szerepét kívánta bemutatni és elemezni, amelyek számára a bekövetkezett kataklizma máig ható következményekkel járt. Kísérletet kívánt tenni arra is, hogy több szempontból vizsgálja a fejleményeket, elhelyezze azokat az európai újrendezés (az „Új Európa” születése – egy Leuştean által láthatóan kedvelt fogalom) kontextusában. Ugyanakkor, amint azt hangoztatja is, kifejezetten diplomáciatörténeti tanulmányt kívánt írni. Érezhetően egyfajta antimarxista munkát, amelynek szereplői nem a népek, a tömegek, hanem az egyes személyek, akik alakítják vagy legalábbis alakítani kívánják a folyamatokat és eseményeket. Eközben támaszkodhatott a tekintélyes terjedelmű kiadott forrásanyagra, amely a békekonzferenciával és a nagyhatalmak külpolitikájával foglalkozik (angol, francia, olasz, német és persze román kiadványokra), memoárookra, az angol és francia nyelvű szakirodalom megkerülhetetlen műveire (köztük magyar szerzőkéire is), és természetesen a román külügyminisztérium, illetve kormányzat korabeli, kiadatlan levéltári anyagaira.

A nagy vállalkozásból azonban csak félmunka lett. Amíg az első művet a számos kritika mellett mégis inkább dicsérni lehet, mert a kiegyensúlyozott elbeszélés mellett a román historiográfiára vonatkozó, olykor minuciózus önkritika is lényeges eleme, addig a második könyvben már sokkal nagyobb tér jut az apológiának, a nemzeti politika visszamenőleges igazolásának. Kudarc ez, még ha csak részleges is, nemcsak a korábbi időszakra vonatkozó tanulmány erényei miatt, hanem azért is, mert a második kötet hiányosságai egyértelműen szakmai problémákat jeleznek.

Leuștean saját bevallása szerint is diplomáciatörténész. Ennek ellenére felvállalja, hogy nagy terjedelemben értekezzen a kisebbségi problémáról, és nem csupán, sőt nem elsősorban annak diplomáciatörténeti vonatkozásairól. Ezek a részek érthetetlenül önigazolóak lettek, a felhasznált szakirodalom vagy elavult, vagy egyoldalú. (Carlyle Aymer Maccartney műve Magyarországról és utódairól ebben a kérdésben mára már kevéssé tekinthető standard munkának – és ez különösen igaz elavult nemzetkarakterológiai fejtegetéseire. Zenobius Păclișanu a legkevésbé sem olyan elfogulatlan szerző, akit kritikától mentesen lehetne idézni. John Lukacs 1953-as(!) művét pedig a magyar historiográfia aktuális álláspontjaként említeni – ráadásul nem is megalapozottan (58., 265. lábjegyzet) – szintén komoly hibának tűnik.) A szerző nem tud magyarul, így a korabeli sajtóból is csak a román nyelvűt idézheti, magyart meg csak akkor, ha azt a kormányzati anyagban fordításban – és már eleve kontextualizálva – megtalálta. Ráadásul így nem is használhatta fel az utóbbi másfél évtized örvendetesen bőséges magyar nyelvű szakirodalmát a két világháború közötti romániai magyar kisebbségtörténetről. Ennek megfelelően a kérdés prezentálása kifejezetten önigazoló lett, hiába ígéri Leuștean ezzel kapcsolatban is a kiegyensúlyozott elemzést.

A történelmi munka törvényszerűségei mellett a felhasznált forrásoknak és szakirodalomnak (minden bizonnyal a nyelvi megértés hézagosságából következő) korlátozottságával magyarázhatóak elsősorban az első kötet hiányosságai is. A lábjegyzetekből kiderül, hogy a szerző bátran használta a magyar historiográfia idegen nyelven megjelent vonatkozó munkáit, többek között Ormos Mária alapvető monográfiáját, Ádám Magda műveit, Juhász Gyula kézikönyvét, Hajdú Tibor publikációit, és épített is rájuk. Éppen ezért feltűnő a magyar olvasó számára, hogy a kötet megjelenését megelőző egy évtizednek a kérdésre vonatkozó magyar nyelvű írásai, amelyek számos részletkérdést taglálnak alaposan, nem gyakorolhattak hatást a munkára. A legfontosabb példa Romsics Ignác lehet, akinek sem Bethlen Istvánról szóló életrajza, sem a békeszerződés létrejöttének körülményeire vonatkozó, már jóval 2002 előtt megjelent (és később például a *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében* kötetben összegyűjtött) művei nem tűnnek fel a bibliográfiában vagy a hivatkozásokban.

Különösen fájdalmas ezeknek a munkáknak a hiánya, mivel a kötet történelmi narratívája érezhetően nagyon közel áll az említett magyar szerzőkéhez. A források széles körű és alapos használata, a különböző tényezők, például a nemzeti önrendelkezés eszméjének értékelése, a nagyhatalmak szerepének felfogása, de még a történelmi súlypontok is rendkívül hasonlóak a magyar történettudományban domináns történelmi elbeszélés

megfelelő részeihez. Példaként említhető, hogy a Monarchia felbomlásának okai közül a nemzeti mozgalmak mellett (sőt talán kicsit még előttük is) hangsúlyozza a későbbi győztes nagyhatalmak erre vonatkozó és nagyon nehezen megszülető elhatározását. A békekonzferencia tevékenységének ismertetésekor a nagyhatalmak lehetőségeit és korlátait is hasonlóképpen veszi számba – például ő is szerepet tulajdonít a végleges határvonal kialakulásában annak, hogy nem egységes, a vesztes országokkal foglalkozó, hanem a győztes kisállamok területi követeléseit vizsgáló egyedi bizottságok jöttek létre. Hangsúlyozza a Károlyi-kormány illuzionizmusát az antant segítőkézségével kapcsolatban, vagy Lindner Béla végzettsé vált döntését a hadsereg feloszlásáról, a katonák hazaküldéséről, és ugyanakkor azt is, hogy valószínűleg az adott feltételek közepette nemigen lehetett volna olyan magyar kormány, amelyik többet képes elérni. Vagyis miközben egyértelmű, hogy a munka tükrében nem egyszerűen lehetséges, hanem egyenesen szükséges a közvetlen vita a magyar és a román történettudomány között az első világháború végének időszakáról, addig az is kiderül, hogy ez nyelvi problémák miatt nem folyik.

Mindez persze nem feltétlenül járna hiányérzettel, ha nem éppen az lett volna a szerző eredeti célkitűzése, hogy a magyar nézőpontot is bemutatassa. Így azonban, bármennyire alaposan épít az általa ismert munkákra, mégsem sikerül hangsúlyossá tennie „Magyarországot”, a magyar politikát. Sokkal inkább tűnik a frissen függetlenné vált ország a diplomácia tárgyának, mint alakítójának, és vezetői (Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Kun Béla, Horthy Miklós, Apponyi Albert) sem jelennek meg az elbeszélésben hasonló súllyal, mint román társaik, mindenek előtt Ion I. C. Brătianu. Igaz, itt számolnunk kell egy módszertani problémával is. A szerző által választott, személyekre koncentráló diplomáciatörténeti elemzés sokkal inkább alkalmazható az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság kormányaira, amelyek vezető személyiségeit könnyű megragadni, mint a román megszállást majd kivonulást követő gyenge kormányokra, amikor ráadásul a korábbi második-harmadik vonal politikusai kezdték meg küzdelmüket a hatalomért, és még nem kristályosodott ki, hogy ki lesz a következő időszak legfontosabb politikusa.

Ha azonban eltekintünk a fentebb taglalt problémától, amely benyomásom szerint a Trianonnal foglalkozó munka legfontosabb, az alapvető célkitűzéseket is érintő hiányossága, rendkívül hasznos és fontos műnek kell tekintenünk a könyvet. Nem pusztán az teszi lehetővé ezt az értékelést, hogy – amint már taglaltam – a történeti narratíva alapján a békeszerződés létrejöttének körülményei és története tekintetében lehetséges az értelmes vita, sőt az álláspontok egyeztetése is (ez minden bi-

zonnal fontos szerepet tölthetne be a Trianon-probléma társadalmi ki-beszélésében is), hanem a munka valóban erőteljes kritikai irányultsága miatt is. Igaz, ez utóbbi tekintetében is beszélhetünk problémákról. Leuștean egyfelől a nemzeti történetírás mítoszait veszi célba, másfelől a marxista történetírást. És bár mindkét célkitűzés legitim, néha úgy tűnik, az utóbbi olykor hibás történeti ítéletekre ragadja őt.

Az előbbi kérdésben, a nemzeti mítoszok kapcsán mindig alapos, olykor rendkívül aprólékos munkát végez. Például a román történetírás korábbi felfogásától eltérően egyértelműen azon a véleményen van, hogy Románia már nem tudott hadat üzeni Németországnak a fegyverszünetet megelőzően, és így szövetségi státusza valóban megkérdőjelezhető volt (lásd a 23. oldal 80. lábjegyzetét). Mint már említettem, különösen nagy jelentőséget tulajdonít a végleges határvonal kapcsán annak, hogy egy különbizottság jött létre a román–magyar határvonal meghúzására, ami a román területi igények felől vizsgálta a problémát (53–54.). Egyenesen azt állítja, hogy ez és a román hadsereg jelenléte „determinálta” a végleges határvonalat. Szintén a román történetírás bevett téziseivel szemben fejt ki, hogy 1919. április 16-án nem a magyarok támadtak a románokra, hanem a román hadsereg szervezeten és tudatosan „provokálta” saját magát, lehetőséget teremtve ezzel az előrenyomulásra (82.). Hasonlóképpen „mítoszromboló”, amikor azt állapítja meg, hogy a román megszállás messze állt attól a jótékony missziótól, amit a korábbi és mai román történetírás tulajdonít neki. Ennek alátámasztására újraközöl egy korábban valószínűleg szándékosan megcsonkított módon közzétett dokumentumot, amelyben Brătianu azt írja Diamandynak (a román megbízottnak Budapesten a megszállás idején), hogy addig húzza az időt a rekvirálásokról a szövetségesek megbízottaival folytatott tárgyalásokon, ameddig a már Tiszánál lévő és korábban elkobzott javakat sikerül átszállítani a folyón (149–150.). Mindezekre alapozva sürgeti, hogy a román megszállás történetét a nemzeti elfogultságtól mentesen írják újra (147. skk.).

Némileg problémásabb a marxista vagy marxistának gondolt történetírással szembeni kritikája, mindenekelőtt a Tanácsköztársaság külpolitikáját illetően. Leuștean abból a tézisből indul ki, hogy minden korabeli magyar rezsim elsődleges külpolitikai célja a területi integritás megőrzése, illetve helyreállítása volt. Ebből következően a Tanácsköztársaság külpolitikájának is ezt a cél tulajdonítja. Abban minden bizonnyal igaza van, hogy az új rendszer legitimitásához jelentős mértékben hozzájárult a remény, hogy esetleg szovjet segítséggel sikereket érhet el a szomszédokkal szemben. Az azonban már nem feltétlenül állja ki a források

próbáját, hogy ennek a területi egység helyreállítása lett volna a célja. A szerző ennek kapcsán nemcsak kritika nélkül elveti azt, hogy Kun Béla ellenkező értelmű jegyzéke komolyan vehető lenne, hanem tudomást sem vesz a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásáról, ami egyáltalán nem a területi integritáshoz való ragaszkodás jele, sem a korabeli kommunista és egyéb baloldali forradalmárok legtöbbszörének felfogásáról, amely szerint a szocialista forradalom automatikusan megoldja majd a nemzeti kérdést. Már pedig ennek tükrében a Tanácsköztársaság területvédelme sokkal inkább a forradalom hatókörének kiterjesztését célozta (olyan helyzet megteremtését, amikor igazából a határok lényegtelenek), semmint egy nemzeti kommunista rendszer Leuştean sugallta létrehozását.

Az antibolsevizmus a szerző némely más ítéleteit is megkérdőjelezhetővé teszi. Nem egy esetben érhető tetten, hogy a román–magyar „háborút” 1918 végén majd 1919-ben a Tanácsköztársaság prizmáján keresztül próbálja értékelni. Olykor úgy tűnik, igazolni akarja a román előrenyomulást, sőt néha bizony az a koncepció is felvillan, hogy a román hadsereg mentette meg Közép-Európát a bolsevik veszedelemtől. Ebből a szempontból árulkodó, hogy már 1918 végén, a Maros-vonal átlépése kapcsán hivatkozik az egyre erőteljesebb bolsevik agitációra, mint ami szükségessé tette ezt a lépést (31.), és később is állandóan hasonlóképpen érvel. Így aztán annak ellenére, hogy egyébként annak részleteit, a Vix-jegyzékkel együtt, alaposan és mértéktartóan ismerteti, nem vesz tudomást arról: részben éppen a román előrenyomulás provokálta ki a budapesti rezsim- és rendszerváltást. Fel sem merül benne, hogy tulajdonképpen a román hadseregnek éppen egy, részben a román politika miatt előállt helyzetet kellett megoldania, ami lehet ugyan logikus és érthető, de igazolásul semmiképpen sem szolgálhat.

Ez a kérdéskör egyúttal átvezet a könyv egy másik problémájához, a forráskritikához. A szerzőnek több esetben sem sikerült megfelelő kritikával kezelnie román dokumentumokat. A legjobb példa erre a román-ságot ért vélt vagy valós atrocitások témája. A bolsevik agitáción kívül ez a másik, a román hadsereg előrenyomulása melletti, olykor érezhetően egyetértően idézett érv. Ezt azonban többnyire nem mikrotörténeti forrásokkal vagy szakmunkákkal támasztja alá, hanem diplomáciai iratokkal, amelyek célja éppen az volt, hogy igazolják a katonai fellépés szükségességét. Amikor pedig a román álláspontot erősítő megnyilatkozások szerzőihez hasonló funkciójú és feladatú személyek ellenkező tartalommal nyilatkoznak a kérdéstről (például 1919 első hónapjaiban, amikor Vix és alárendeltjei, illetve a Budapest felől érkező átutazók szerint a román panaszok eltűzöttak voltak – 60.), akkor ezeket meg lehet

sen pszichologizáló kritikával veti el, anélkül, hogy ugyanezt a kritikát alkalmazná a bukaresti forrásokra is.

A könyv szövegének stilisztikai elemzésével ugyancsak tetten érhető egyfajta rejtett elfogultság. A stílus és a szóhasználat döntően tudományos, de Leuștean néhány helyen hirtelen vált: patetikus és emelkedett lesz, vagy egyszerűen csak olyan erős kifejezéseket használ, amelyek már egyfajta pozitív ítéletet is implikálnak. S mivel a mű alapvetően és nagyrészt visszafogott és elemző, ezek az oda nem illő részek annál inkább feltűnnek az olvasónak. A padovai fegyverszünet kapcsán arról beszél, hogy az kielégítette ugyan az olasz és délszláv *területi igényeket*, de csalódást okozott Bukarestben, mivel nem tartalmazta a románok *nemzeti egységének* megteremtéséhez szükséges előfeltételeket (22–23.). Korábban a nagyhatalmakra nehezedő nyomásról írt, *emberek tízmillióinak újjáéledő reményéről*, ami megakadályozta, hogy visszalépjének a Monarchia felosztásának tervétől (15.). Vagy egy mondat Budapest megszállásáról, amikor a lenézett „valachok” végre az *évszázados ellenség* fővárosában sétálgattak: „Tíz-tizenegy évszázados, a magyarokkal szemben alapvetően védekező beállítódás után, a románok most, 1919 nyarán dicsőséges bosszút álltak.” (111.)

Ugyancsak problematikusnak tűnik a történeti perspektíva igazoló, legitimáló használata. A 45. oldalon, egy később a befejezésben is megismételt eszmefuttatásban, a szerző a békekonferencia legfontosabb eredményeként taglalja a nemzetállamok megteremtését, mint amit az egész 20. századi történelem annak ellenére igazolt, hogy magát a koncepciót ma is sokan támadják. A 174. oldalon a békeszerződésnek a határokat megállapító, második részével kapcsolatban a következőket írja: „Ha az idő próbája felhasználható egy nemzetközi aktus valós viszonyokhoz való igazodásának alátámasztására, akkor az 1920. június 4-én aláírt szerződésnek ez a része volt az, amelyik igazolást nyert azáltal, hogy Magyarország határai az egész 20. században ténylegesen intaktak maradtak.”

Ezen kijelentések egyik problémája az, hogy vitathatók. Az előbbivel szemben mégis csak felvethető a nemzetállam korlátaira, sőt a kisebbségekkel szembeni szükségszerű jogkorlátozásra vonatkozó megfontolások sora éppen úgy, mint az, hogy a 20. századi történelem értelmezhető (legalábbis Európában) egy nemzetállam előtti nyugalmi rendből egy nemzetállam utáni nyugalmi rendbe való átmenetként, amiben éppen a nemzetállamiság jelent destabilizáló tényezőt. Az utóbbival kapcsolatban pedig nem tekinthetünk el attól, hogy a Trianonban meghúzott határok még két évtizedet sem álltak fenn módosítás nélkül (és nem teljesen megalapozatlan az azt követő évtizedes mozdulatlanságot elsősorban a nemzetközi körülményeknek, nem pedig valamiféle belső szükségszerű-

ségnek tulajdonítani), ami semmiképpen sem minősíthető stabilitásnak. A másik probléma az, hogy a szerző a bevezetésben kifejezetten elveti a történelmi törvényszerűségek létezését és érvényesítését a történettudományban. Ennek ellenére ezek az eszmefuttatások, ha implicit módon is, valamiféle teleológiai magyarázatot próbálnak adni az eseményeknek, és így éppen a történelem törvényeire építenek.

Mindezeken túl, mint valószínűleg minden történeti munka, ez sem mentes a kisebb hibáktól, pontatlanságoktól. Például a szerző a 37. oldalon azt állítja, hogy a független államiság megkülönböztető jegyei közül (nemzetközi elismerés, diplomáciai képviselők, hadsereg, pénzkibocsátó bank stb.) az új magyar állam egyel sem rendelkezett – miközben nyomokban megkezdődött a magyar külképviseletek felállítása, ahol erre lehetőség nyílt, zajlott a hadsereg szervezése, és megkezdődött az önálló pénzkibocsátás is. A 68. oldalon az szerepel, hogy a KMP vezetőit már március 20-a előtt kiengedték volna a fogházból. A 140. oldalon felsorolja a Huszár-kormány békekonferencia általi elismerésének feltételeit (a legrövidebb idő alatt szervezzenek választásokat az általános választójog alapján, a törvény és a rend fenntartása, lemondás bármilyen agresszív akcióról, az ideiglenes határok tiszteletben tartása a béke megkötéséig, a polgári szabadságjogok tiszteletben tartása), majd azt a meglepő kijelentést teszi, hogy ezek közül semmi sem valósult meg. A 172. oldalon, a 122. lábjegyzetben Csáky István hivatalban lévő magyar külügyminiszterről beszél.

*

Amíg a Trianonról szóló mű összességében pozitívan értékelhető, addig a román–magyar viszony 1920 és 1923 közötti alakulását vizsgáló munka már nem. A diplomáciatörténeti részek az első műben megszokott alapossággal és kiegyensúlyozottsággal készültek el, a szerző most is nagymértékben támaszkodott az idegen nyelven megjelent magyar szakmunkákra, mindenekelőtt Ádám Magda Kisantant-monográfiájára. A szerző által elemzett három esettanulmány (a bécsi magyar emigráció és Románia viszonya, az 1923. januári határincidensek ügye és Camil Manuilă kálváriája a kölcsönös repressziók közepette) érdekesek és tanulságosak is. (A bécsi emigrációról közölt román titkosszolgálati jelentés, amely szerint Garbai Sándor felajánlotta szolgálatait Romániának egy antirevizionista és antimarxista munkásmozgalom szervezéséhez, érdekes kutatási irányt is kijelölhet.) Ezzel szemben, mint már említettem, a munka negyedét kitevő második fejezet, amely a magyar kisebbséggel

foglalkozik, egyoldalú, elfogult, módszertanilag is kritizálható, többnyire csak a román történettudomány és a politika szólalmait reprodukálja. Olyan mértékben, ami sajnós az egész mű értékét is megkérdőjelezheti.

A két állam kapcsolattörténetével foglalkozó részek kulcsa a kisantant megalakulása, illetve Magyarország felvétele a Népszövetségbe és a népszövetségi kölcsön megszerzése. Leuştean a kisantant megalakulásának elemzésekor sorra veszi a térség újrendezésére irányuló nagyhatalmi terveket. Arra a következtetésre jut, hogy Románia, amely korábban sajátos geopolitikai helyzete miatt inkább egy lengyel–román–magyar megegyezésben lett volna érdekelt, végül is a magyar–csehszlovák tárgyalások és a királypuccs miatt kényszerült bele a Kisantantba. Ez ráadásul nem is elsősorban román, hanem sokkal inkább csehszlovák érdekeket szolgált, fő szorgalmazója is Beneš volt. Románia ebben az ügyben egyszerűen kényszerpályára került, nem tudta saját érdekeit érvényesíteni. Igaz, ebben jelentős szerepe volt annak is, hogy végül illúzióknak bizonyult a megegyezés Magyarországgal.

Ennek ellenére a kisantról már közvetlenül születése után megmutatkozott, hogy nem tudja betölteni azt a nagyszabású szerepet, amit Beneš neki szánt. A nyugat-magyarországi kérdés megoldásában, ahogy azt a román külügyminisztérium is megállapította, nem tudott „nagyhatalmi szerepet” játszani, miközben az olaszok befolyása a térségben megerősödött (61.). A második királypuccs elleni fellépés azonban konszolidálta a szövetség helyzetét, s bár a britek és az olaszok kezdtek tőle távolságot tartani, Lengyelország támogatta a Habsburg-ellenes fellépést, sőt november 6-án még egy később nem ratifikált egyezményt is aláírt Csehszlovákiával. Miután Ausztria és Csehszlovákia 1921 decemberében megállapodást kötött, sikerült Magyarországot teljesen elszigetelni a térségben.

A kisantant kapcsán meg kell említenünk, hogy a szerző határozottan törekedett arra, hogy kritika alá vegye a korábbi román történetírás eredményeit, és ennek kapcsán egyértelművé teszi, hogy a szövetség kifejezetten Magyarország ellen irányult. Élesen kritizálja Viorica Misucot (56–57.), aki szerint a szövetség létrejötté az újraéledő német veszélyhez köthető. Leuştean ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy akkoriban mindhárom fővárosban a magyarok voltak az aggodalom első számú tárgyai. A román–csehszlovák szerződésben is kifejezetten szerepel a Magyarország elleni fellépés koordinálásra vonatkozó cikkely. Ezzel szemben a német–csehszlovák viszony barátságos volt, amit csak erősítettek a lengyel-kérdésben meglévő közös érdekek.

Ugyancsak elveti Eliza Campus megközelítését, aki szerint a kisantant tulajdonképpen egy föderáció magja lett volna. Leuştean nem lát sem-

milyen arra utaló jelet, hogy a szövetség államai megkísérelték volna ilyen céllal továbbfejleszteni együttműködésüket. Még a szövetség megfelelő szervezetéről is csak 1933 után beszélhetünk, amikor sor került a szervezeti egyezmény aláírására. Úgy véli azonban, hogy ezek a túlzások, tarthatatlan állítások a magyar historiográfia „tükörállításainak” reflexiói, amelyek szerint a kisantant egy agresszív szövetség lett volna Magyarország ellen és minden szinten akadályozta volna az együttműködést Közép- és Kelet-Európában, ezzel kényszerítve Magyarországot arra, hogy más revizionista hatalmak segítségét keresse. Sajnálatos azonban, hogy az ennek alátámasztására John Lukacs *The Great Powers and Eastern Europe* című művéből hosszasan idézett passzus (ami ráadásul több mint fél évszázada jelent meg) nem ezt állítja, hanem csak azt, hogy a kisantant léte megakadályozta a megegyezést Magyarország és szomszédai között, ezáltal ismét a nacionalizmus olyan hullámaint keltve Magyarországon, mint amelyek ellen egykor a szövetséget életre hívták. Rámutat továbbá arra, hogy a kisantant egyetlen más konfliktusban sem működött kielégítően. Ennek ellenére megszívlelendő Leuştean ezen a helyen (59–60.) kifejtett véleménye: „Nem sikerült azonosítanunk egyetlen olyan okot sem – politikait, nemzetit vagy tudományosat –, amely alapján némely hamis állításokra és túlzásokra más hamis állításokkal és túlzásokkal kellene válaszolnunk!”

Sajnos a kötet következő része nem felel meg ennek a történelmi hitvallásnak. A szerző, aki láthatóan sem a kisebbségtörténetben, sem az ezzel kapcsolatos elméleti munkákban nem mozog otthonosan, a magyar kisebbség kapcsán beleesik a korábbi történetírás és a forráskritika hiányának csapdájába. Bár ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban is azt hangsúlyozza, hogy a problémát nem lehet megkerülni, sem egyoldalúan megközelíteni, mégsem sikerült megfelelnie a maga állította mércének. Hiába indul ki abból, hogy valahogy át kell hidalni a nagyvonalú kisebbségpolitikai hangsúlyozó román és a teljes elnyomást hangsúlyozó magyar szövegek közötti ellentétet, végül ez neki sem sikerül. Bár megértéssel fordul a magyarok felé, akik ezer év után elveszítik domináns helyzetüket, és az 1918–1920 közötti, ideiglenesnek gondolt rémálmuk állandósul (93.), végül mégsem bizonyul eléggé empátikusnak, és túlzottan hisz román forrásainak.

Ebben a részben sorjáznak a hibák, hamis beállítások. A legfontosabb talán az, hogy a szerző szinte már szociáldarwinista értelmezését adja a korszak történelmének. Minden további kérdés nélkül elfogadja, hogy a románok olykor diszkriminatív lépéseit megalapozta a magyarok dominanciája a társadalomban, amit a románok joggal(?) próbáltak megtörni (95.). Román középsztályt és elitet kellett létrehozni és ez csak a

nemzeti koordináták mentén lezajló szociális forradalommal volt elérhető – állítja. Mindehhez sajnos nagyon régi, egyértelműen politikailag determinált társadalomtörténeti sztereotípiák társulnak. E szerint például, ha a magyar társadalom nem lett volna differenciált, hanem csak egy paraszti tömeg, akkor könnyen megnyerhető lett volna Románia számára. Vagy: csak a magyar arisztokrácia rovására lehetett a román burzsoáziát létrehozni. Az előbbi kapcsán teljesen figyelmen kívül hagyja a művelődés és a műveltség szerepét a nemzetépítésben és a nemzettudat kialakításában. Az utóbbi kapcsán azt nem veszi figyelembe, hogy Erdély társadalmában az arisztokrácia soha nem játszott olyan jelentős szerepet, mint Magyarországon. Ráadásul ezt a réteget alapjaiban rázta meg az uralomváltás. (Ezt kiválóan mutatja az *Erdélyi Társaság* című folyóirat alig két évfolyama 1921–1922-ből. Az arisztokrácia és a nagypolgárság életét megismertetni hivatott lap anyagiak hiányában kénytelen volt működését beszüntetni.) Fel sem merül a szerzőben, vajon egyáltalán igazolható-e egy ilyen lépéssorozat. Ehelyett egyetértően értekezik a magyar önkormányzati vezetőségek románosításáról, ott is, ahol a magyarok éltek többségben. Liberális nemzetiségpolitikaként, a saját nemzeti identitás megszilárdításaként tárgyalja azokat az állami intézkedéseket, amelyek a szabad identitásválasztás korlátozásával megakadályozták, hogy a zsidók, vélelmezett svábok, románok magyar iskolába járássák gyerekeiket, vagy magyarnak vallják magukat a népszámlálásokon. Igazolhatónak tartja, hogy ezeket a korábban elmagyarosított vagy elmagyarosodott csoportokat az állami kényszer eszközeivel próbálták disszimilálni.

Némileg használhatóbb mindaz, amit az iskolarendszerről ír. Rámutat a különbségre a Consiliul Dirigent, az 1919 után Nagyszebenben működő erdélyi román kormányzat lassú egységesítést feltételező iskolapolitikája és a bukaresti liberálisok gyors egységesítésre törekvő lépései között. Ugyanakkor túlzottan idillikus képet fest az állami iskolapolitikáról. Azt állítja, hogy a román állam jelentős erőfeszítéseket tett a kisebbségi szerződés betűjének betartására, arra, hogy mindenhol biztosítsa az ingyenes alapfokú, anyanyelvi oktatást. Az egyházi iskolák működését éppen e törekvés meghiúsításának tartja. Emellett beszámol néhány esetről, amikor ezek „államellenes” irányt követtek, és ezzel indokolja, hogy a kormányzat restriktív lépéseket tett az egyházi iskolákkal szemben, megvonta a nyilvánossági jogot (az államilag elismert érettségi bizonyítvány kiadásának jogát), valamint bezáratott egyes iskolákat. Azzal azonban nem vet számot, vajon miként indokolhatnak egyes esetek általános érvényű korlátozásokat. Vagy éppen miként korlátozná az államellenes tendenciákat egy adott iskolában, ha oda más nemzetiségűek nem iratkozhatnak be?

Ebben a formában teljesen feleslegesnek tűnik egy alig 3(!) oldalas fejezet beiktatása a magyarországi kisebbségpolitikáról. Részben a már említett Zenobius Păclișanu munkái menthetetlenül elfogultak, részben néhány kényes kérdésben az egyéb felhasznált művek megbízhatósága is kérdéses, legalábbis a szerző hivatkozásai alapján. Nemigen lehet komolyan venni egy olyan művet, amely szerint a trianoni Magyarország területén az 1910-es népszámlálás adatai alapján 85 000 román élt volna, majd erre alapozva állítja, hogy ezeket a világháború után nagyon gyorsan elmagyarosították. Ennek a pár oldalnak (amelyből éppen a korszak magyarországi kisebbségpolitikájának megalapozott és jól dokumentálható kritikája hiányzik) ebben a formában csak egyetlen szerepe lehet: bemutatni, hogy a magyarok sem voltak jobbak. Mindezek tükrében a kisebbségi kérdéssel foglalkozó részeket annak ellenére is sikertelennek kell tekintenünk, hogy a szerző időről-időre kísérletet tesz a kiegyensúlyozottabb ítéletre, illetve a leíró, nem normatív megközelítésre (például a 137–138. oldalon található összefoglaló jellegű bekezdésben).

Amikor Leuștean végre visszatér a diplomáciatörténeti kérdések elemzéséhez, akkor újra az erényei dominálnak. Az 1922–1923 közötti magyar–román diplomáciatörténet analízise megint alapos, látszik, hogy a szerző a kisebbségi kérdéssel ellentétben ezen a terepen otthonosan mozog. Kiemeli a Bethlen-kormány jó értelemben vett opportunizmusát és alkalmazkodását a nemzetközi viszonyokhoz. Ennek következtében a második királypuccsot követően teljesen elszigetelt magyar kormány hamarosan kitör ebből a helyzetből, és eléri, hogy (mindenekelőtt) London mellé álljon a kisantanttal szemben. Ennek köszönhető, hogy a kisantant ellenállását leküzdve sikerül elérni a Népszövetségbe való felvételt, majd a stabilizációs kölcsön folyósítását. Ez utóbbit a szerző egyértelműen a kisantant és ezen belül Brătianu kudarcának tartja, különösen mert ugyanez Romániának nem, vagy csak sokkal rosszabb feltételekkel sikerült. Úgy véli, hogy a meghatározó nyugati nagyhatalmak támogatásáért folytatott versenyben a liberálisok kormánya alulmaradt Bethlennel szemben, és ezzel új korszak kezdődött a két ország kapcsolattörténetében. Magyarország számára véget ért a világháború utáni kiszolgáltatottság korszaka.

*

Sajnálatosnak mondható, hogy Leușteannak, aki a diplomáciatörténet alapos és jó ismerője, ráadásul kész és képes elszakadni a korábbi történetírás megrögzöttségeitől, nem sikerült két egyenletes színvonalú mű-

vet letennie az asztalra. Amíg az első munkában a kritika dominál, ami jót tesz a tanulmánynak, addig a másodikban olyan súlyos hiányosságok találhatók, amelyek az egyébként színvonalas diplomáciatörténeti részekre is rossz fényt vetnek.

Van azonban a munkáknak egy nagyon megszívlelendő tanulsága is. A kötetekből, különösen az elsőből, de részben a másodikból is, meglehetősen jól megismerhető a korabeli román felfogás a két ország viszonyáról, a békeszerződésről, a békekonferenciáról, a békejavaslatról, majd a beilleszkedésről az „új Európába”. Számunkra semmiképpen sem haszontalan tisztában lenni nem csak azzal, ami viszonylag közismert, hogy a románok területi követeléseit túlmutatták a végül meghúzott határon, hogy nem sikerült érvényesíteniük a bukaresti szerződésben lefektetett és később maguknak vindikált jogait, hanem azzal is, milyen elmentések feszültek a nagyhatalmak és Románia között. A „balkáni” román diplomácia „sikerességének” mítosza mellett nagyon könnyű elfeledkezni arról, hogy Brătianu a konferencia vezetőinek szemében a legellenszenvesebb figurák közé tartozott, arról, hogy hosszú hónapokba telt, amíg a románoknak sikerült magukat szövetséges hatalomként elismertetni, vagy arról, micsoda ellenszenv uralkodott a román delegáció soraiban az őket „meg nem értő” nagyhatalmak képviselői iránt. (A szerző ezzel kapcsolatban például Brătianu megjegyzését említi a „kétségbeesztő helyzetről” – 67.) Még az egyébként elfogult kisebbségtörténeti narratívának is vannak olyan elemei, amelyek megfontolásra készítenek, amikor ezeket a kérdéseket vizsgálva nem kellő empátiával szemlélnénk a másik oldal korabeli érveit és társadalmi frusztrációit amiatt, hogy az uralomváltás nem jár szükségszerűen és azonnal azzal, hogy a románság megszerzi a domináns társadalmi pozíciókat is.

Mindezek nem pusztán azért lehetnek fontosak, mert a korabeli román álláspont és vélekedés ismerete természetesen megkerülhetetlen a kérdés magyar vonatkozásainak értékelésében és elemzésében. Legalább ennyire fontos probléma, hogy a látszat ellenére Trianon és ami utána következett nem magyar vereség és román győzelem, hanem meglehetősen paradox módon egyidejű, bár természetesen különböző mértékű csalódás. Korántsem lehetetlen, hogy ez az egyidejű és racionálisan nehezen felfogható érzés (ami aztán sajátos módon újra megismétlődik 1940-ben, Bécsben) az egész 20. századi magyar–román kapcsolattörténet kulcsa. A másik meg nem értése, magyar részről a sikerélmény feltételezése a románokról, román részről pedig a bizonytalanság tudata (elsősorban nem a Trianon-mítoszgyárban oly gyakran emlegetett okból, vagyis azért, mert tudat alatt ők maguk is éreznék, hogy jogtalan és bü-

nös módon birtokolják ezeket a területeket, hanem azért mert román részről is komoly *ressentiment* fogalmazódott meg a békekonzferenciával kapcsolatban) sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kétoldalú viszonyt társadalmi szinten is a nehezen oldható kölcsönös félelmek és gyanakvás jellemezték és részben jellemzik ma is.

Egry Gábor

Magyar–román kapcsolatok, 1956–1958*

A közelmúlt magyar–román kapcsolatainak, valamint a két ország 1956-ban és a következő évtizedekben „párhuzamosan” futó pályájának kutatása komoly kihívást jelent a magyar történészek számára. Miután – egyelőre csak román nyelven – megjelent a korszak tanulmányozásának egyik alapműve, Nagy Imre sznagovi feljegyzéseinek válogatása, Magyarországon is napvilágot látott egy hiánypótlónak szánt dokumentumkötet. Szerkesztője, Lipcsey Ildikó már több mint húsz év óta foglalkozik a második világháború utáni Románia történelmével: monográfiát írt a romániai Magyar Népi Szövetségről és a CASBI-kérdéséről (az ellenséges javak kezelésére létrehozott kormánybiztosságról, amely a magyar vagyon jelentős részét is kezelésbe kapta), és jelenkor-történeti kutatásait számos népszerűsítő jellegű tanulmányban és írásban is közzétette.

A jelen kötet tematikája azonban nem korlátozódik a két ország között politikai és diplomáciai viszony alakulására, hanem magában foglalja 1956 romániai recepcióját is (a budapesti román nagykövetség jelentéseit, a romániai tüntetések és a rendszerellenes szerveződések hálózatát, a hatalom által levezényelt megtorlás rendszerét), és fényt vet a forradalom nyomán beindult román nemzetiségpolitikai változásokra is, különös tekintettel az erdélyi magyarok iránti bizalomvesztésre. A kötet célja ambiciózus: összekapcsolni és rendszerezni a korabeli magyar–román viszony gócpontjait, amelyek nem egymástól függetlenül, hanem együttesen eredményezték a magyar–román viszonyt később terhelő kölcsönös bizalmatlanságot és őszintétlenséget. Ezért is nagyon sajnálatos, hogy a recenzió nem ezt az elképzelt, hiánypótló és úttörő jellegű kötetet tudja bemutatni, hanem egy olyan válogatást, ami finoman szólva is szakszerűtlennek minősíthető.

* *Magyar–román kapcsolatok 1956–1958. Dokumentumok.* Szerk.: Lipcsey Ildikó. Paulus-Publishing Bt.–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2004. 409 p.

Kezdjük a válogatás időbeni határaival (1956. február–1957. december). Miközben az „1956-os folyamat” megragadása szempontjából helyes döntés a XX. kongresszus következményeiből kiindulni, 1957 decembere semmilyen szempontból sem tekinthető záró momentumnak, és releváns pillanatnak sem. Mivel a szerző nem tisztázza a korszakhatárainak logikáját, érthetetlen, miért nem jut el 1959-ig (például a kolozsvári egyetemek egyesítésig), vagy 1958 nyaráig, a kül- és belpolitikailag egyaránt döntő mozzanattig – a szovjet csapatok kivonulásáig Romániából –, de legalább is 1958 februárjáig, a magyar–román államközi kapcsolatok szempontjából rendkívül fontos Kádár-látogatásig.

A bevezető tanulmány több mint negyvenoldalas szövege teljesen strukturálatlan és koncepciótlan. Az események tárgyalását nem előzi meg annak bemutatása, hogy miről szól a kötet, milyen módszertani megközelítéssel dolgozik a szerkesztő, milyen kapcsolatrendszerbe illeszthető a korabeli magyar–román viszony. Ezzel szemben egy véletlenszerűen előadott, sűrű eseménytörténettel találkozunk. Lipcsey a román belpolitikai helyzetből indul ki, majd a nemzetiségi viszonyokat tárgyalja igen aprólékosan, és csak ezután kerül sor az 1945 utáni magyar–román viszonyrendszer meglehetősen vázlatosra sikeredett bemutatására. Ebben a szerző megállapítja: „A két ország viszonyát 1956 előtt és után is látzatbarátság jellemezte” (15.). A bevezető tanulmány beszámol továbbá az 1956-os forradalom romániai visszhangjáról, a bukaresti, temesvári és kolozsvári diákmegmozdulásokról, valamint a magyarországi események hivatalos, rendkívül negatív román értékeléséről is, amely részben a budapesti román nagykövetség által szolgáltatott információkon, részben Valter Roman és Aurel Málnășan, a bukaresti Központi Vezetés november 2-i ülésén tett útibeszmólojáján alapult. Megjegyzendő, hogy az 1956. októberi–novemberi romániai helyzetet tárgyalva a szerző ellentmondó állításokat tesz (18.). Előbb „drámai”-nak ábrázolja a helyzetet, majd néhány sorral alább azt írja, mégsem „alakult ki olyan kritikus helyzet, mint az NDK-ban, vagy még inkább Lengyelországban és Magyarországon”. Az olvasó tanácstalan marad: vajon súlyos volt-e a romániai helyzet a magyar forradalom heteiben, és indokolt a hatalom pánikszzerű reagálása – mint ahogy ezt bizonyítják a szerző által is feltárt rendszerellenes megmozdulások és szervezkedések –, vagy inkább Gheorghiu-Dej prekonceptiója és túlreagálása eredményezte a megtorlást és az ideológiai szigorításokat?

A tanulmány utolsó részében Lipcsey ismerteti a forradalommal szolidáris csoportokat és egyéneket sújtó megtorlási rendszer működését, valamint a forradalom politikai és ideológiai „kezelésének” változásait

a Román Munkáspárt két meghatározó plenáris ülésén: 1956 decemberében és 1957 júliusában. Érthetetlen módon azonban a szerző nem folytatja az események kronologikus tárgyalását, hanem rátér a korábban taglalt témákhoz nem kapcsolódó CASBI-ügy ismertetésére, majd a román „titkosszolgálatok” (sic!) 1956-ban és az ezt követő időszakban betöltött szerepére – kritikátlanul támaszkodva a kilencvenes években megjelent román szakirodalomra és dokumentumgyűjteményekre. (Például az SRI által 1994-ben kiadott *Cartea Albă a Securității*, valamint Cristian Troncotă, a titkosszolgálatokhoz kötődő szerző által megjelentett *Istoria serviciilor secrete românești* című kötetekre.) A bevezető tanulmány és a forrásgyűjtemény egyaránt 1957 végével zárul, holott a kihagyott (bár a kötet címében szereplő) 1958-as esztendő több szempontból is a román kommunista rendszer története egyik mérföldkövének tekinthető. Ekkor vonulnak ki a szovjet csapatok Romániából, szabad(abb) teret engedve a Gheorghiu-Dej kezdeményezte államépítési folyamatnak, és 1958–1959-ben (nem 1957-ben, mint ahogy ezt Lipcsey állítja – 39.) tetőzik az 1956 utáni nagy megtorlási hullám. Ráadásul a hadbíróóságok tevékenységéről, valamint a politikai perek áldozatainak számáról is csak hozzávetőleges adatokat közöl a szerző („több tízezer” – 39.), becslését elsősorban Tófalvi Zoltán újságíró kutatásaira alapozva. Az adatok hitelességét viszont megkérdőjelezi például a megtorlás „etnikai” megoszlásáról szóló állítások: „Szamosújváron, ahol a 3000 férőhelyes börtönben 10 000-en raboskodtak [...], a politikai elítéltek 80%-a magyar volt” (40.). Levéltári dokumentáció hiányában (Lipcsey nem közöl semmilyen forrást erre vonatkozóan) ez nem több mint egy tudományos dolgozathoz nem illő, légből kapott információ.

A tanulmány látszólag bőséges román és magyar nyelvű szakirodalomra támaszkodik, de ezen a téren is fájdalmas hiányosságokkal szembesülünk. A szerző meg sem említi az 1945 utáni magyar–román kapcsolatok mindeddig legeredményesebb kutatóját, Vincze Gábort és munkásságát, például a kulcsfontosságú kisebbségtörténeti kronológiáját (amely túlhaladva a nemzetiségi sérelmek szűk metszetén Románia politikatörténeti fejlődését és a magyar–román viszony alakulását is felvázolja), valamint a 2003-ban megjelent *Történeti kényszerpályák – kisebbségi réalpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához* című kötetet. Páskándiné Sebők Anna 2001-ben megjelent kötetének eredményeit (*Kolozsvári perek 1956*. Hamvas Intézet, Budapest, 2001.) sem hasznosítja. Nem esik továbbá szó Ioana Bocă alapvető monográfiájáról, amely 1956 romániai visszhangját dolgozza fel (*1956, un an de ruptură. România între inter-*

naționalismul proletar și stalinismul antisovietic. Fundația Academia Civică, București, 2001.). A román történetírás ambiciózus projektjéről, amelyből eddig két kötet jelent meg (*Minoritățile etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiari din România 1945–1955*. CRDE, Cluj, 2002.; *Maghiari din România 1956–1968*. CRDE, Cluj, 2003.), lényegben szintén nem vesz tudomást a szerző.

Térjünk most át a közölt iratok elemzésére. A felhasznált források lelőhelyét bevezető tanulmányában jelöli meg a szerző (46.): a Magyar Országos Levéltár (ezen belül a Külügyminisztérium Romániára vonatkozó iratai, valamint az MSZMP iratai), a Román Külügyminisztérium Levéltára, valamint az RKP Központi Bizottságának levéltárának iratai, a Securitate és a román Igazságügyi Minisztérium levéltára. Az ígéretes felsorolás sajnos távol áll a ténylegesen elvégzett kutatástól. Az iratok elemzéséből kiderül, hogy a szerző nem kutatott semmilyen romániai levéltárban, és *eredeti*, még kiadatlan forrásai kizárólag magyarországi közgyűjteményekből származnak (MOL és OSZK Kézirattára). Ráadásul a budapesti külügyminisztérium irattárából származó forrásoknál nincs feltüntetve a doboz száma, ami a magyar forrásközlés elemi szabályainak áthágását jelenti.

A budapesti román nagykövetség 1956–1957-es jelentései ugyanakkor az OSZK Kézirattárában található és mindenki számára szabadon hozzáférhető úgynevezett Jeszenszky-dossziében fellelhetőek. Lipcsey közli is, hogy az iratcsomó összesen 187 fólióból áll (ennek jó része bekerült a válogatott anyagok közé).

Hasonló a helyzet a többi „román” eredetű forrással. A „Securitate” irattárából, pontosabban az SRI Levéltarából (1999 óta helyesen *Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității – ACNSAS*) származó iratok (például a 144. és a 172. dokumentum) nem eredeti formájukban, hanem csak egy nem mindig kifogástalan minőségű magyar fordításban kerülnek (legalább) másodszori közlésre. Az RKP KB levéltárából közölt anyagok pedig már 1996-ban megjelentek románul (lásd az 1996-ban kiadott *1956. Explozia* című dokumentumkötetet). Az egyetlen még publikálatlan bukaresti anyag az egyébként érdekes 132. dokumentum (Dr. Andrásovszky Tibor jelentése a román hadügyminisztériumnak a Veres Péterrel 1957. február elején folytatott beszélgetéséről), amelynek eredetéről viszont csak az derül ki, hogy egy bizonyos „RKP KB levéltára. Bukarest kancellária” nevű irattárából származik (iktatószám, jelzés nélkül), és „A. Stukalkin úr” (sic!) bocsátotta a szerző rendelkezésére. Egy másik, szintén értékes forrásnak (73. dokumentum: Részletek Valter Romannak a bukaresti írók november 9-i nagygyűlé-

sén tartott előadásából) pedig egyáltalán nincs megadva a lelőhelye. Szinte felesleges hangsúlyozni, hogy ez az eljárás súlyosan megsérti a forrásközlés szabályait.

A válogatást nagyfokú aránytalanságok is terhelik. Az 1956-os évről közölt 112 iratból 48 egy korántsem újszerű forrásanyagból (Jeszenszky-dosszié), vagy egyenesen a korabeli sajtóból származik (30 cikk és rövid hír a bukaresti *Előréből*). A „valódi” levéltári dokumentumok többsége pedig az 1956. *Explozia* című kötetből került be a kötetbe, illetve a budapesti külügyi anyagokból lett válogatva (az 1957-re vonatkozó iratoknak majdnem a fele). A sajtóanyagok masszív használata önmagában nem is lenne zavaró, ha a szerkesztő nem korlátozta volna ezt a központi magyar napilapra, hanem kiterjesztette volna a kolozsvári *Igazságra*, a marosvásárhelyi *Vörös Zászlóra*, valamint az irodalmi és kulturális lapokra is.

A román szavakat jellemző elírások és betűtévésztések felsorolása külön recenziót érdemelne, ez elsősorban, de nem kizárólag a lábjegyzetekre vonatkozik. Csak néhány példa a bevezető tanulmányból: „uniu” (unui – 1.), „Polirom, București” (Iași – ez a hiba többször is előfordul), „percepîi” (percepții – 19.).

Visszatérve a tartalmi kérdésekre: a bevezető tanulmány és a szöveget kísérő lábjegyzetek legnagyobb hibája az, hogy igen gyakran a magyarországi szakma által jól ismert tényeket és összefüggéseket magyaráznak ahelyett, hogy a román ügyekben nem jártas magyarországi történészek számára biztosítanának új információkat. Jó példa erre Francisc Păcurariu író és fordító, aki a korabeli magyar–román kulturális kapcsolatok egyik fontos közvetítője. Azt írja a szerző, hogy róla „nem sikerült bővebb információt” szereznii, kivéve azt, hogy 1988-ban a magyar–román történelmi kapcsolatokról jelentett meg könyvet (194.). Az internetet böngészve, valamint Borsi-Kálmán Béla és Molnár Gusztáv erre vonatkozó írásait olvasva ugyanakkor könnyen megtudhatjuk, hogy Păcurariu azon kevés román értelmiségi közé tartozott, akik 1940-ben vállalták a kisebbségi sorsot, emellett az Észak-Erdélyben megjelenő egyetlen román napilap, a *Tribuna Ardealului* munkatársaként Kolozsváron maradt a „négy év” alatt. A magyar észjárást és a magyar értelmiségi attitűdöt kiválóan ismerte, ennek tükrében csak látszólag ellentmondásos a nemzeti-kommunista rendszer melletti állásfoglalása már jóval 1988 előtt is.

Még súlyosabbak azonban a tárgyi tévedések: az egyik lábjegyzetben azzal a képtelen állítással találkozunk, hogy a Magyar Autonóm Tartományt azért hozták létre 1952-ben, mert „Románia meg akart felelni az ENSZ-tagság feltételeinek” (100.). Sztálin uralmának utolsó évében

ugyanis fel sem merülhetett, hogy a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül Románia ilyen horderejű külpolitikai lépést kezdeményezzen, és 1951–1952-ben Románia ENSZ-tagsága nem szerepelt a Kreml prioritásai között. A bevezető tanulmányban pedig az 1954–1955-ben készített Bolyai-jelentést „erdélyi magyar emlékirat”-nak nevezi a szerző. A valóságban nem emlékiratról, hanem egy operatív és „pártos” szellemiségben íródott jelentésről van szó, amelyet a kolozsvári magyar egyetem három oktatója készített a tartományi pártbizottságnak, feltárva a főleg román értelmiségi köröket jellemző „burzsoá-nacionalista befolyások”-at. A szerző állításával ellentétben továbbá a gépirat nem (kizárólag) magántulajdonban van: egy példánya már a kilencvenes évek óta kutatható a Teleki László Alapítvány Kézirattárában (K-2442/92).

A szocializmus évtizedeinek magyar–román kapcsolatai története komplex és fontos kutatási terület, amely egyszerre igényel politikatörténeti, társadalomelméleti és nemzetiségyszociológiai megközelítést. Minden dokumentumgyűjteménynek, amely adalékokkal és újabb információkkal egészíti ki ismereteinket, tudományos relevanciát kell tulajdonítanunk. Jelen kötet tudományos horderejét azonban erősen megkérdőjelezi a tárgyi és értelmezési tévedések sokasága, valamint a forrásközlés bevett módszerei figyelembevételének mellőzése.

Stefano Bottoni

Gáll Ernő naplója *

A közel másfél évtizedet átívelő, több mint ezer oldalt kitevő napló elemző bemutatásának többféle nehézsége is van. Mindenekelőtt kérdéses a naplóbejegyzések helye az életmű egészén belül: az életrajz, a közéleti szereplés, a tudományos és publicisztikai tevékenység, az egyetemi tanári hivatás és a hihetetlen intenzitású és sugarú levelezés – vagyis egy terjedelmes monográfia anyagának felfejtése – helyett a sokkal intimebb naplóírás mint műfaj illő bemutatása szinte megoldhatatlannak tetsző feladat. Ezért szorítkozik ismertetésünk csupán néhány – különösen fontosnak vélt – mozzanatra. Akkor is így van ez, ha tudjuk: a műfaj nem egy jelentékeny író életében kiemelkedő szerepet játszott, s főleg megkönnyítette a dolgát az utókor serény munkásainak, az életrajzíróknak

* GÁLL Ernő: *Napló I. 1977–1990., Napló II. 1990–2000.* Sajtó alá rendezte: GÁL Éva–DÁVID Gyula. Az előszót írta: GÁLFALVI Zsolt. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003. 506 p., 600 p.

és a művek elemzőinek. Elég példának csak Thomas Mann felhozunk a 20. századból, vagy közelebbről Illyés Gyulát, akiknek sorozatban megjelentetett naplójegyzetei szinte a fő művekhez hasonló érdeklődésre találtak az olvasóközönségnél.

Gáll Ernő naplója kapcsán külön nehézséget és izgalmat okoz, hogy a bejegyzések részben egy társadalmi rendszer megingásának és összeomlásának időszakából származnak. Ő ebben a folyamatban mint jelentős szereplő („tettestárs”) és önmarcangoló-önvádoló vesztés vett részt. Az öndokumentáció talán éppen ezekben a szerepkörökben nő túl a személyi jelentőségen. A napló egy egész nemzedék elkötelezett, közéleti személyiségei pályáivének őszinte lenyomata, korhű illusztráció és társadalmi forrásmű is. Ám az „összeomlason” belül lejátszódó egyéni tragédia természetese elválasztja a nagy csalódottak, a „renegátok”, a Koestlerék és Silone-k népes taborától: Gáll Ernő „muszáj Herkulesként” szenvedett, mondhatni megszenvedett egykori hitéért és megcsalatlanságáért.

A személyiség

Csupán egyszer találkoztam személyesen Gáll Ernővel, a szegedi „Lukácskör” egyik szimpóziumán, ahol éppen asztaltársa voltam. E futó találkozás pontosan azt az érzést keltette bennem, amely a *Napló* lapjairól árad: egy mély érzelmi kultúrájú, széles műveltségű, a környező világ iránt csillapíthatatlanul kíváncsi ember szellemi arculatát, aki minden „szelidsége, engedékenysége” ellenére szilárd elviseléssel kezelte az éppen „keze ügyébe” került aktuális témákat, biztos ítélettel választotta ki nemcsak a romániai magyar irodalomból, hanem a „nyugati” irodalomból is azokat a problémákat, amelyek – ez utóbbiaknál valamely parallelitás okán – éppen hevesen érdekelhették a keleti térfél értelmiségét, lett légyen szó akár Lukács György filozófiájáról, a „frankfurti iskoláról”, vagy Franz Kafka keményveretű prózájáról egy már akkor is ingó világban.

A napló lapjai egyúttal valami másról is vallanak: a fokozódó magányról, az egyre nehezebben elviselhető elszigetelődésről (ahogy ő nevezte: az „atomizáltságáról”), amely nem csupán az életkorral magyarázható, hanem részben a környező intellektuális szféra „színeváltozásával”, a rendszerváltás kikerülhetetlen morális nyomásának fokozódásával is. Különösen fáj Gáll Ernőnek, naplóbejegyzései tanúsága szerint, az egykori eszme- és pályatársak időleges vagy hosszan tartó elhidegülése, esetenként bántó fellépése, régmúlt történések felhánytorgatása (ez alól még Balogh Edgár és Méliusz József sem volt kivétel). Nagyon fáj neki fiatalabb pályatársai, esetleg éppen volt tanítványai, például az 1957 után

gyakorlatilag őáltala újjáteremtett *Korunk* szerkesztőségi tagjainak szinte fölényes, őt mellőző magatartása.

Az elszigetelődés-érzés magyarázataként felmerülhet az is, hogy a termékeny levelezővel egyszerűen nem volt képes lépést tartani szűkebb és tágabb környezete: a hazai (romániai) és a külföldi (beleértve: a magyarországi) irodalmárok nem tudtak reagálni minden könyvküldeményére, a közvetlen dialógust pótló soraira, megjegyzéseire, esetenként tanulmányra sikeredett eszmefuttatásaira. De valószínű, hogy nemcsak az ő állandóan kontaktust kereső, az állandó eszmecserére szomjazó buzgalmával magyarázható a sok lelki sérülést okozó, oly gyakori visszhangtalanság, az időszedő ember hiperérzékenysége, hanem a rohanó kor más életstílusával is, amelynek sodrásában a partnerek önérvényesítése, az „önmegvalósítás” kényszerítő, akaratlan individuális kegyetlensége is megnyilvánult. Más típusú fájdalmat, mondhatni kivédhetetlen gyötrelmet okoztak számára a mindvégig meg-megújuló nemtelen támadások, a „sztálinista” múltjára hivatkozó durva megnyilatkozások, amelyek egy olyan tudóst és közéleti személyiséget értek, akinek volt bátorsága önként leszámolni múltbeli tévedéseivel, és aki közéleti és tudományos, valamint pedagógiai munkásságával az önkényuralom humanizálására törekedett.

De voltak Gáll Ernőnek igaz és hűséges barátai is, akik mindvégig szoros kapcsolatot tartottak fenn vele. Közéjük tartozott a szocialista meggyőződéséhez halálig ragaszkodó Radu Florian, Joanid Ilona, Florian felesége, Benkő Samu, Domokos Géza, Jánosi János, az esztéta, köztük volt Salat Levente, egykori tanítványa, Gálfalvi Zsolt, Dávid Gyula és még sokan mások. A legfontosabb persze a minden dolgában és gondolatában részes felesége, Éva, aki most a hagyaték gondos sáfára. Itt kell szólnunk továbbá lélekemelő és szellemi élvezetet kínáló találkozásairól, amelyekre külföldi útjain, konferenciákon, szakmai összejöveteleken került sor. Elsősorban Magyarországot kell említenünk, ahol számtalan „rendszerváltó” baloldallal került közelebbi barátságba, akik keresték a vele való személyes találkozások lehetőségét, s akik nem felejtkeztek el válaszolni sűrűn érkező leveleire (itt kell említeni nem remélt, kései barátját, Földes Györgyöt). Liberálisokkal, fórumosokkal is összejött, akiknél fejcsóválva helytelenítette egyikük-másikuk heves antikommunizmusát.

A tudományos közíró

Gáll Ernő szociológiát és etikát tanított a kolozsvári egyetemen, vezette a filozófiai tanszéket és egy időben prorektora volt a Bolyai Egyetemnek. Levelező tagja volt a Román Tudományos Akadémiának, s 1957-től ő

vette át az erdélyi szellemi élet 1925-ben alapított, 1940-től egy időre szünetelő (betiltott) orgánuma, a *Korunk* szerkesztését. Az ő időszakában még élt a lapban az alapító Dienes László, illetve Gaál Gábor és Csehi Gyula szellemisége. Élete talán legtermékenyebb korszaka volt ez, amikor könyveit írta, sorra jelentek meg tanulmányai, az egyetemi ifjúság több nemzedékét bocsátotta útra. Mindez a rendszerváltozással véget ért, noha már a megelőző időszakban az a merevség is tovatűnt, amely korábban kétségtelenül jelen volt Gáll Ernő gondolkodásában és írásaiban. Mindez naplója bejegyzéseiből olvasható ki: önvallomását írva lényegében saját magának gyónta meg tévedéseit és csalódásait.

Mi volt és maradt a fő gondja Gáll Ernőnek, a tudósnek és publicistának végig a hosszú évtizedeken? Némileg a Kafkáéhoz hasonló helyzetben élt és dolgozott: a román államhatalmi közegben kisebbségi magyarként, ebben az etnikumban zsidóként kellett helytállnia, és olyan szociológiát művelnie, amely a mindenoldalú eszmék és téveszmék közepe az egyedül igaznak vélt utat követte. Gáll Ernőnél a nemzeti kisebbségi státus állandóságának tudomásulvételével együtt járt a folyamatos és lankadatlan küzdelem a magyar, a szász és a román nemzet békés együttéléséért, a kultúrák kölcsönhatásban való áramlásáért, ma azt mondanók: egy magas szinten működő európaiságért.

1946–1949-ben az *Igazság* főszerkesztőjeként tevékenykedett, később dolgozott az *Utunk*nak is, amelyet azért alapítottak, mivel többen nem kívánták újraindítani a *Korunk*at. A mégis megtörtént újrakezdés után a dinamikus és aktív Balogh Edgár és Csehi Gyula mellett Gáll Ernő a „szürke eminenciás” szerepkörébe került, ami tulajdonképpen meg is felelt visszahúzódó egyéniségének. Megváltozott a helyzet 1957-től, amikor főszerkesztői pozícióba került: ekkor a szerkesztőségen belüli szétválás, illetve a „politikai revizionizmus” visszaszorításának éveiben, a dogmatizmus és a nacionalizmus megújult támadásai idején akarva, nem akarva mobilizálnia kellett energiáit azon erők ellen, amelyek ki óhajtották zárni a magyarországi szerzőket a lapból, elfojtani törekedtek a romániai magyarság kulturális hagyományait, egyáltalán a magyar identitástudatról szóló elmélkedést. Gáll Ernőt ekkortól kezdve foglalkoztatta egyre intenzívebben az írói felelősség kérdése (erről később könyvet is írt), és ekkoriban dolgozta ki elméleti szinten saját munkássága erkölcsi vezérelvét, az annyiszor félreértett „sajátosság méltóságát” (a reményen túli remény elvét), amelyet némelyek a „belenyugvás ideologikumának” tartottak. 1949 óta részlegesen, 1952 óta már teljes munkakörben látta el a *Korunk* szerkesztését; a tanári, a kutatói és a szerkesztőségi munka három évtizeden át – annyi nehézség, intrika közepette is – egyensúly-

ban tartotta intellektusát és pszichikumát. 1984-ben azonban megint ez a viszonylagos harmónia, elhagyta a szerkesztőséget és (sikertelen) kísérletet tett az egyetemre való visszatérésre. „A pártba való belépésem 50. évfordulóján – írja naplójában – nem akarom elviselni a mellőztetéseket és az állandó gyanúsítgatásokat.” Ekkoriban teljesedett ki „peremre szorításának”, magányosságának érzése, ekkoriban fokozódott fel – saját vélelme szerint: – szinte a paranoiát súrolóan a szellemi dialóguspartnerek utáni vágya, súlyosbítva politikai múltja miatt érzett büntudatával, s megterhelve tudományos teljesítményének értéke iránti elmélyülő székszevisével. „A nemzetiségi szociológia, etika, stb. kidolgozására irányuló koncepcióm, vállalkozásom összeomlott a kedvezőtlen szubjektív és objektív tényezők összesített nyomása alatt” – panaszkolta fel 1985 júniusában. Egy magyarországi kritikus ugyan „európai hírű nemzetiség-szociológusnak” nevezte, ő maga azonban úgy vélte: „Könyveim nem szakmunkák [...], nincs komoly tudományos életművem.” Egy másik méltatója „a nemzetiségtudomány kolozsvári iskolája” megteremtőjét tisztelte benne, egy ellenfele viszont „kompilátornak” tartotta. *Az ezredforduló kihívása* című művében – úgy vélte – „nem annyira személyes megfigyelésekre, tényekre alapozok, hanem másodlagos elemzésekre, az elődök, a kortársak felfogásán keresztül bontom ki mondanivalómat. Persze, hogy nem voltam (vagyok) a szigorú szakszerűség kritériumai szerint szociológus, de hozzájárultam a szociológiai gondolkodás bevezetéséhez, én kezdeményeztem a kisebbségi kérdés szociológiai kutatását is.” A napló írása közben befejezett *Tegnap és mai önismeret* című műve két témája: a nemzetiségi kérdés és az értelmiség hivatásának tárgyalása ékes cáfolata eltúlzottan negatív módszertani önértékelésének. Ő maga is világosan látta: „Ez a könyv szellemi születési bizonyítványom.” Könyvekké formált sokszáz tanulmánya dokumentálja Gáll Ernő excellens tudományos és közírói teljesítményét. Az 1996-ban megjelent *Számvetés* című könyve után elnyerte a Pulitzer-emlékdíjat, három évvel később *A felelősség új határait* nyújtotta át az olvasóknak, amelyet a Napvilág Kiadó adott ki.

Az ideológiai önvizsgálat ambivalenciája

A saját tudományos és közírói munkásság igazságtalan alulértékelése nem egy helyütt már a nihilizmus határát súrolja. Azt írta például: „Az erdélyi magyar (baloldali) kultúra europaizálása és a nemzetiség-kutatók kezdeményezése terén kifejtett munkásságomat – úgymond – senki sem tartja számon.” Ez az önmarcangoló vád szoros összefüggésben van

azzal az önvizsgálattal, amelyet kegyetlen viviszekcióval közéleti, politikai pályafutása szemrevételezésével végzett.

Midőn Gáll Ernőt is elérték a „sztálinizmus” fogalmával megjelölt, s a nemzetközi munkásmozgalom múltját és jelenét diszkreditáló bűnök és tévedések hírei, megdöbbenésében első reakciója a saját felelősség felvetése volt. Nem keresett mentséget: „Talán valaminő »ideológiai holdkórossághoz« volt hasonlítható akkori tudatállapotom és magatartásom [...] ideológusa, apologétája voltam az egyneműsítésnek, a magyar intézmények, az értékek kíméletlen felszámolásának. Mindezt pedig legmélyebb hajlamaim ellenére tettem, különösebb belső konfliktusok, meg hasonlások nélkül.” De hát mi vitte ifjúkorában a mozgalomba, milyen skizofrénia eredményezte, hogy egyszerre váljon őbelőle is „hóhér és áldozat”? Saját személyes sorsa és az abból következő meggyőződés, azaz egzisztenciális és erkölcsi indítékok. „Számomra a marxizmus, majd a bolsevizmus egy mélyen igazságtalan, engem létemben veszélyeztető rendszer elutasítását jelentette és chiliasztikus várakozásoktól eltelten egy új, igazságos rend megteremtésért folytatott harcban való részvételre készítetett [...] A kommunizmus számomra nem jelentett semmilyen hatalmi pretenziót [...] a közösség tagjaként részem volt a közösség erkölcsi erényeiből, a szolidaritásból, a kölcsönös segítség, testvériség atmoszférájából, s mindez építően hatott személyiségemre...”

Gáll Ernő generációjának tagjait az indítékok és következmények éles szembeállítása nagyon különböző következtetések levonására készítette. Sokan voltak – a nemzetközi szintéren is –, akik radikálisan szakítottak nemcsak a szovjet modellel, hanem magával a marxizmussal, a nemzetközi munkásmozgalom másfél évszázados törekvéseivel, és akarva, nem akarva a burzsoázia ideológusaivá váltak. Voltak, akik remény nélküli csalódottságba zuhantak, mint a naplóban is idézett Jorge Semprún. Gáll Ernő közel került ehhez a lelkiállapothoz. A megcsalottság és a felelősségben osztozás önvádja mintha időnként előtte is elhomályosítaná a küzdelem történelmi értelmét és igazságát. A szüntelenül közösségre, a valahová tartozásra vágyó érzülete volt az az indíték, amely nem engedte, hogy a teljes apátiába, a teljes tagadásba taszítsa önmagát. Nem volt könnyű, de meglegelte az ösvényt – ha nem is a végképp elvesztett illúzióihoz, de az azokat egykor tápláló erkölcsiséghez, az emberi szolidaritás kötelméhez. Ezt az utat még nehezebben találta az erdélyi magyarságnak az anyanemzeténél is összekuszáltabb, szinte kaotikus viszonyai közt, mint a magyarországi szellemi szférában. Itt kezdetben a „népiek” hajoltak felé, de hamar csalódnia kellett „habzó antikommunizmusukban”. Így hát a liberálisok és az úgynevezett reformkommunis-

ták felé tájékozódott, s köztük sok baráttra, mentorra talált. Melegszívű, őszinte baráttra főleg az *Eszmélet* körében és a Politikatörténeti Intézet kollektívájában, konferenciáin. A neoliberalisok közt nem lelt igazi otthonra. Meglehetősen averzióval így vonta meg a mérleget a Gimes Miklósról emlékező dokumentumfilmben szereplőkről: „Ezekből a vallomásokból egyértelműen felidéződött ama furcsa fejlemény, amelynek folyamán magyar zsidó (polgári) értelmiségi családok sarjai fellázadnak a szülők liberális, demokratikus értékrendje, illetve világa ellen és a holocaust traumájában is a kommunizmus elkötelezettjeivé válnak. Ideológusokként, újságírókként stb. türelmetlenül, fanatizmussal ítélkeznek élők és holtak felett, majd kiábrándultan – a damaszkuszi úton – eljutnak (egyénenként és eltérő mértékben és stílusban) a virulens antikommunizmushoz. Görcsös büntudat és kompenzálás készítésére, igazi manicheus módon mindent tagadnak saját bolsi múltjukban s az egész – szocializmusként mutakozó – kísérletben. Türelmetlen »liberalisokká« válnak.”

Gáll Ernő a liberális értelmiség „színeváltozásában” a weimari szindróma megismétlődésétől tartott, ami szerinte történelmi példázat arról, hogy a polgári értelmiség a kiélezett helyzetben mindig a jobboldalt választja. A hazai fasizmus és antiszemitizmus elszórt jeleiben is nagy veszélyt látott s úgy vélte: „...az új értelmű antifasizmust, egyetlen érvényes crédómat akarom elemezni, ez kínál még valaminő életértelmet.” Megerősödött benne a tudat: annyi hősi helyállás, önfeláldozás, mártíromság nem lehetett tévedés; „a történelem még nem mondta ki az utolsó szót, valamilyen »fellebbezési tárgyalásra« még egyszer sor kerül” – jegyzi be naplójába 1992. november 7-én, az októberi forradalom 75. évfordulóján.

A napló előszavának megállapítása szerint Gáll Ernő szembenézett „a megvalósíthatatlan utópia szükségszerű kudarcával”. Ő azonban a kísérlet kudarcával nézett szembe naplójában, de soha, sehol nem állította, hogy ez az „utópia” megvalósíthatatlan lenne. Egyik bejegyzésében Merleau-Pontyt követve rögzítette: „Ha a marxizmus tévedésnek bizonyul, akkor a történelemnek nincs értelme.” Mert Gáll Ernő nem hihette, hogy nem maradt semmi Ernst Bloch nagy ideájából, a „remény filozófiájából”, az „utópiák új távlatot nyitó szerepéből”. Még megérhette a neoliberalizmusnak a régi világ elemeivel ötvöződő kibontakozását, de joggal állapította meg: „Szerencse, hogy időm, erőm és becsületem maradt a szembesülésre, a tudatosításra, a konzekvenciák levonására.” A napló egy önmaga megtisztítására képes, alapvető eszméihez mindhalálíg hűséges intellektuel végrendelete.